

KĖDAINIŲ KRAŠTE. LIETUVIŲ TAUTINĖS IR KULTŪRINĖS SAVIVOKOS KRYPTYS

Žvelgiant į Milošą iš Lietuvos pusės neaplenkiama jo programinė kalba, pasakyta Nobelio premijos teikimo išskilmėse. Būtent: programinė, leidžianti suvokti, kad bet kokie tapatybės, tautinės ar kultūrinės, žymenys pirmiausia apibrėžiami asmens gairėmis. Milošo savitapatybės paieškų ratilai sklinda visoje kūryboje, labiausiai eseistikoje. Iškilmingoji kalba su Lietuva susieja viešumu, reprezentatyvumu.

„Gera yra gimti mažame krašte, kuriame gamta atitinka žmogaus mastelį, kur amžiams bėgant sugyveno kartu skirtingos kalbos ir skirtingos tikybos. Kalbu apie Lietuvą – mitų ir poezijos žemę. Ir nors mano ji šeima jau nuo XVI amžiaus kalbėjo lenkiškai, lygiai kaip daugelis šeimų Suomijoje kalba švediška, o Airijoje – angliškai, dėl ko ir aš esu lenkų, o ne lietuvių poetas, tačiau Lietuvos kraštovaizdžiai ir galbūt jos dvasios niekada manęs nepaliko.“¹ Pirmasis citatos sakinytis, ypač pradžia („Gera yra gimti mažame krašte...“) parašytas ir ištartas iš būsenos, įgalintos nuolatos budinčio žinojimo-patyrimo, kas yra gera. Kas yra gera sąmonei, kas daro ją aktyvią ir imlią, kas pasuka ją kūrybos linkme, atgaivina ir tas versmes, kurios atrodo užakusios. Ir tik iš būsenos, kurią įgalina kūrybingumas, nutolusi ir tuo metu, kai kalbama (rengiamasi kalbėti) iš esmės nepasiekiami vieta-šalis įgyja kitą dimensiją, virsta mitų ir poezijos šalimi. Šia didelio viešumo ir didelio viešo reikšmingumo kalba Milošas labiausiai įsipareigoja gimtinei ir kartu įpareigoja Lietuvą mąstyti apie šį poetą, versti, skaityti, reflektuoti, suvokti jo savumą. Panašaus ontologinio reikšmingumo yra Mickevičiaus *Pono Tado* pradžia. Atkreiptinas dėmesys, kad Milošas nauju lygmeniu suaktualina Mickevičių, skatina iš naujo prie jo grįžti. *Lenkų literatūros istorijoje* Milošas kalba apie Mickevičių taip, kaip galbūt būtų norėjęs, kad būtų kalbama apie jį patį. Kad yra gimęs Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Kad kūryboje (taip sakoma apie Mickevičiaus balades) „galima jausti poeto vaikystės žemę – nimfų apgyventą spygliuočių miškų ir švarių ežerų Lietuvą“²; „Kaip *Iliada* ar *Išlaisvintoji Jeruzalė*, prasidedančios kreipiniais į dievybę, *Ponas Tadas* prasideda kreipiniu į Lietuvą, kurios ryškiai suasmeninta gamta – jos rytmečiai, saulėlydžiai, audros ir giedra – visus smulkius žmonių reikalus maloningai apgaubia dosnia palaima.“³ Neabejotinai *Isos slėnyje* veikia ši dosnios palaimos dvasia, tik jau nykstanti; nykstanti kaip bajoriškas šaunumas, ginklų, medžioklės, puotų pomėgis. „Tomo senelis, Kazimieras Surkontas, nė iš tolo napanėšėjo į tuos vyrus, kurie anksčiau šičia daugiausia rūpinosi žirgų veislėmis ir kivirčiais dėl ginklų“ (12).

Svarbi Nobelio kalbos mintis, kad Lietuvoje amžiams bėgant kartu sugyveno skirtingos kalbos ir skirtingos tikybos. Tas sugyvenimo principas yra esminis. Milošas tvirtino tai, kas jau istorikų ne kartą pastebėta, – LDK vidinėse struktūrose vyravo tolerancija, valdovai neprimesdavo pavaldiniams nei savo kalbos, nei savo tikybos. Žvelgiant iš lietuviškumo, lietuvių kalbos pozicijų tai reiškė jų silpnėjimą, traukimąsi iš valstybės centro. Milošas tai suvokė: „Aštuonioliktasis amžius atnešė lenkų kalbos ekspansiją, labiausiai sustiprėjusią Didžiosios Kunigaikštystės žemėse“⁴. Procesas prasidėjo žymiai anksčiau – nuo XVI a., kai aukštesni luomai palengva atsiskyrė nuo lietuvių kalbos. Milošų

¹ *Kalba Nobelio premijos lauretai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1997, 22.

² Czesław Miłosz, *Lenkų literatūros istorija*, Vilnius: Baltos lankos, 1996, 235.

³ *Ibid.*, 252.

⁴ Czesław Miłosz, *Tėvynės ieškojimas*, Vilnius: Baltos lankos, 1995, 19.

giminė buvo toje bangoje. Bet nebuvo jos nuplauta nei išplauta, liko suleidusi šaknis į žemę, papročius, įpročius. Ir padaug metų Milošas galės ištarti: „...iš kur atsinešiau savo žemaitiškus įpročius...“

Tai sakinio dalis iš *Tėvynės ieškojimo* pratarmės. Viena iš Milošo identifikacijų, pasiekianti lietuviškumą ir kaip žemaitiškumą. Milošas kilęs iš istorinės Žemaitijos, iš Žemaitijos kunigaikštystės, bet vėlgi iš jos pakraščio, paribio. *Simona Stanewiczės Žemaycze* nusakyta riba: „Kur Newieža nu amžiu pro Raudona–Dwara / Czista wandeny sawa yng Nemona wara...“ XVI a. Kėdainiai kurį laiką buvo Žemaičių seniūnijos administracinis centras.

Baigiantis XV a. žemaičiai dar kovojo dėl savo autonomijos. 1441 m. pavasarį žemaičių kariuomenė įsikūrė dešiniajame Nevėžio krante, derybomis buvo pasiekta, kad žemaičiai gavo privilegiją; pirmaisiais jos žodžiais buvo pasakyta, kad Žemaitija prie LDK nebuvo prijungta karu (nukariavus), kad tai ji padarė savo gera valia, susitarta, kad už Nevėžio, nuo kur prasidėjo Žemaitijos kunigaikštystė, nebūtų siunčiami LDK pareigūnai, kad niekas toje teritorijoje nebūtų daroma be žemaičių pritarimo. Tokia padėtis faktiškai išliko iki Abiejų Tautų Respublikos žlugimo, kai Žemaitija irgi buvo padalyta, skaudžiausiai išgyvendama dėl pajūrio, dėl Palangos netekimo (Silvestro Valiūno tekste – neprietelių atplėšta Palanga). Sunykus ankstyvųjų kunigaikščių giminėms, Žemaitijoje svarbų vaidmenį vaidino bajorai; daug smulkiųjų ir vidutiniųjų; istorikų pastebima, kad XV–XVI a. čia tebuvo paltginti nedidelė visuomenės diferenciacija, nebuvo ryškesnių skirtumų tarp smulkesnių bajorų ir turtingesnių valstiečių¹. Galutinai bajorija nuo turtingesnės valstietijos atsiskyrė XVI a.; pradėta įtvirtinti bajoriškumą dokumentais, atsiskyrimo nuo valstiečių argumentu tapo ir lenkų kalba. Konservatyvesnis kraštas, senoviškesnis, lėtesnės pažangos, lyginant su kitomis Lietuvos dalimis.

Kėdainiai, artimiausias Milošui didesnis istorinės Žemaitijos miestas, savivaldos privilegiją gavo 1590 metais. Kėdainiai – istoriškai stiprus ir turtingas kultūrinių tradicijų centras. Reformacinių krikščionybės idėjų ir kontrreformacinių atsakų, lemtingai paveikusių lietuvių raštijos vystymąsi, vienas iš centrų. Daukša, gimęs Babėnų dvarelyje, XVI a. lenkų kalba Postilės prakalboje tvirtino lietuviams, labiausiai – lenkų kalbą vartojantiems bajorams, jų gimtosios kalbos svarbą. Daukša ir pažymi ribą, kai prasidėjo bajorijos tolimas nuo protėvių kalbos. Milošo protėviai buvo (ar galėjo būti) tarp tų, į kuriuos kreipėsi Daukša. Krakės, kur klebonavo Daukša, kaimyninė parapija su Šilaberže, minima ir Milošo. Nuo 1572 m. Daukša – Žemaičių vyskupijos kanauninkas, gyvenęs vyskupijos centre – Varniuose. Daukša gerai mokėjo lietuviškai, sąmoningai rūpinosi lietuvybe. Jokūbo Ledesmos Katekizmo vertimą Daukša plėtė ir lietuviškomis realijomis. „Vertėjo lietuviškos nuostatos pavyzdys yra vienas turinio papildymas apie lietuvių įvairius pagoniškus tikėjimus. Tie dalykai dar ilgokai buvo gyvi tautoje, jos papročiuose. Jis rašo:

Šitie ypačiai, kurie garbina ugnį, Žemyną [žemės derlingumo deivę], gyvates, žalčius, Perkūną [griausmo, žaibų, lietaus, žemės vaisinimo dievą], medžius, alkus [senovės lietuvių šventavietes gražiose kalvose], Medeines [miškų deives], kaukus [turtus nešančius žmogučius] ir kitus biasus [...].²

Papročiai pasmerkami, laikomi *pristojimu* prie velnio. Be svarbus jų liudijimas, aišku, Daukšos labiausiai patirtas vaikystės krašte, nedideliame dvarelyje. Tikriausiai panašiam į Milošo protėvių dvarelius XVI a., kai, kaip sako Milošas, jau kalbėta lenkiškai.

Galima daryti prielaidą, kad jau XVI a. istorinėje Žemaitijoje, o platesne prasme ir Lietuvoje, matome alternatyvą: vienos šeimos lieka lietuvių kalbos, net jos programinio gynimo, teritorijoje, kitos pereina į lenkų kalbą; perėjimas atrodo pakankamai atsargus žodis. XVI a. su Daukša yra

¹ Adomas Butrimas, Vladas Žulkus, Alvydas Nikžentaitis, et al. *Žemaitijos istorija*, Vilnius: Regnum, 1997, 123–133.

² Albinas Jovaišas, *Jie parašė pirmąsias lietuviškas knygas*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009, 193.

tinkama atrama, nes pats Milošas Nobelio laureato kalboje šį amžių išskiria ir šia takoskyra argumentuoja savo likimą, kad jo šeima jau nuo XVI a. kalbėjusi lenkiškai, lygiai kaip daugelis šeimų Suomijoje kalbėjusių švedišškai, o Airijoje – angliškai; dėl to ir jis esąs lenkų, o ne lietuvių poetas. Išvadinėje sakinio dalyje glūdi svarbus pasakymas: tik dėl taip, o ne kitaip susiklosčiusių aplinkybių, protėvių pasirinkimų jis esąs lenkų, o ne lietuvių poetas. Lenkų, lenkų kalbos poetas. Bet lietuviškoji (žemaitiškoji) dalis išlaikoma pasaulėvaizdžio lygmenyje. Kraštovaizdžio poetinės realizacijos aiškesnės. Dvasios lieka neišskaidoma substancija; galiausiai tik kiekvienos patiriančios sąmonės turinyje: jaučiu, kad tai yra. Iš esmės tai kūrybingumo signalas, itin individualios *genius loci* atošaukos sąmonėje. Konkretesnės, susijusios ir su kraštovaizdžiu, ir abstrakčios, filosofinės. Šviesios ir tamsios, paviršinės ir paslaptingos, su protėvių senu dvaru, išbraidžiotomis Nevėžio pakrantėmis, su Daukšos paminėtais žalčiais, medžiais, alkais. Ir kiek rizikuojant reikia ištarti – neatskiriamos nuo Žemaitijos, nuo jos slaptumo, kuris klostėsi per visą XIX a., palaikomas romantikų, taip pat ir lenkų kalba rašiusių autorių.

Gilulis Milošo sąmonės lūkestis, ištartas *Ulro žemėje*:

Norėjau nugyventi garbingą ir dorą gyvenimą tarp bičiulių ir artimųjų gimtojoje žemėje ir mieste, kuriuos galėčiau vadinti savais. Iš trumpų džiaugsmo akimirų, patirtų tarp kolegų, beveik filomatų, vėliau ištįsus metus dėčiau sau įsivaizduotą gyvenimą, koks būtų galėjęs būti tarp savų kraštovaizdžių ir veidų, kur niekam nereikia aiškinti, kas esi ir ką veiki. O manoji lemtis – tremtis – buvo sunkiai pakeliama.¹

[...]

XXI a. sutikome gal dar ir su mūsų pačių nesuvoktais universalesnio požiūrio poreikiais. Kaip Lietuvos (kartu ir lietuvių) paveldas mums jau nebekelia abejonių senoji raštija lotynų ir lenkų kalbomis. Jau atverinėjamas XIX a., lenkakalbė jo literatūra neišvengiamai turi susisiekti su lietuvių kalbos literatūra. Lietuvos literatūra, funkcionuojanti lotynų, lietuvių, lenkų kalbomis. Lenkakalbė XIX a. Lietuvos literatūra pati save priskiria Lietuvai, tam gana problemiškam dariniui, kuris, valdomas carinės Rusijos, neturi savo realaus politinio vardo, iš esmės funkcionuoja kaip LDK pratęsa kultūros sąmonėse. Kaip didžioji Mickevičiaus etinė ir estetinė sutelktis *Pono Tado* pradžioje „Litwo, ojczyzna moja...“. Unikalus sąmonės prisiskyrimo atvejis, unikali tapaty festivalis. Tapatybė, absoliučiai aiški manifestuojančiai sąmonei ir – tikėtina – tai auditorijai, į kurią ji kreipėsi savo laiku; Paradoksalu, bet nebeaiški, problemiška ji darosi vėlesniems manifestacijos suvokėjams; atskiriame istorinę ir etninę Lietuvą, bet ar tas atskyrimas yra teisėtas pirminės patirties reiškių atžvilgiu? Mickevičiui *Litwo* yra ir jo paties patirtis, apimanti Naugarduką, Vilnių, Kauną, ir žemės žiupsnelis, kurį reikia pasiimti iš jos iškeliaujant. Adresatą, kurį su manifestacija jungia lenkų kalba, trikdo kreipinys *Litwo*. Adresatą, kuris save tapatina su Lietuva, trikdo lenkų kalba. Kažkur čia lieka tarpas, plyšys. Taip pat ir universalesnėje lietuvių savivokoje.

Ar nebus simptomiška, kad ant tūkstantmečių slenksčio, lyg nujausdamas naują erą, kaip ir priklauso poetams, universalųjį lietuvių savivokos planą bandė apmąstyti Geda (2000 0219):

Lietuvos istoriją, lietuvių literatūros, buities istoriją bus įmanoma parašyti tik įsąmoninus visus dėmenis: sodžių, dvarą, miestą... Mūsų mąstymą sąlygoja aušrininkų ir varpininkų atsirbojimas – klasikinis, kalbinis, kultūrinis. Jeigu lietuviai atrastų savo „aukštuosius dėmenis“ – aristokratinę kultūrą (dažnai lenkišką), išsigyaytume daugelį ligų.

Universalusis lietuvių savivokos planas: lotyniškas, lenkiškas, kitakalbis.

Literatūros kurso „Nuo A. Mickevičiaus iki Č. Milošo“ projektas.

¹ Czesław Miłosz, *Ulro žemė*, Vilnius: Baltos lankos, 1996, 224.

Taip, dabar pats metas. Pats metas gręžtis ir į XX a. antrąją pusę. Tai, ką mes suvokėme ar dar ir nesuvokėme iš Mickevičiaus (sugebėjome integruoti jį į lietuvišką rašybą), dar giliau ir savičiau (nes prasideda ir yra susiję ne tik su istorine, bet ir etnine Lietuva, su istorine Žemaitija, pagaliau su neabejotinai lietuviškomis šaknimis) yra surišta su Milošu, vienu didžiausių vis dar dabartinių Europos rašytojų, kūrusių jos universaliją tapatybę, bet ieškojusių vietos ir mažosioms tėvynėms.

Kai Vytauto Didžiojo universitete Milošui buvo įteiktos Garbės daktaro regalijos, aktorius Petras Venclovas skaitė jo eilėraščius; buvo pristatytas poetui ir, nepasitikėdamas savo lenkų kalba, ištarė kalbėsiąs lietuviškai. „Kalbėkite“, – atsakė Milošas². Tai reiškė ir supratimą, ir norą, pasiryžimą suprasti. Kalbėjimas reiškia ir pastangas susikalbėti, žinojimą, kad tai įmanoma. Prisipažinimą, kad supranta.

Kalbos problema, susikalbėjimo. Milošas yra sakęs, kad jis nėra lietuvių poetas, nes nedalyvauja lietuvių kalbos misterijoje. Poezijos ir kalbos priklausomybė abipusė. Galime išsiversti ir be tautos, sakydami: lietuvių kalbos poezija, rusų kalbos, lenkų, žydų, prancūzų... Nėra kalbos be poezijos, nes poezija slypi pačioje kalboje, kalbos šaknyse, poetinis principas yra vienas iš kalbos darumo, junglumo principų. Kalba vystosi ne tik iš dalykinių, bet ir iš poetinių, mitinių, metaforinių santykių. Kalba yra bendruomenės, kuri ja kalba, kalba yra ir jos pirminės poezijos (tautosakos) kalba. Sakytume, kad nėra lietuvių tautosakos lenkų, gudų ar rusų kalba, bet ir yra, pačiuose pakraščiuose, kur kalbėta sumišai, vis labiau įsigalint gausenyje kalbai. Kai vietiniai žmonės, taip pat ir vietinė kalba palengva tarsi nusileidžia gilyn, iš tos gilumos iškildama kalbinio pasaulėvaizdžio šukėmis: senos dainos posmu jau gudiškame ar lenkiškame tekste, netikėtu palyginimu, atskiru žodžiu, perėjusiu į kitos kalbos gramatiką. Paribio problema – ir ji gali būti skirtingai suprantama. Lenkams Milošas gali būti jų paribio poetas, nes nėra gimęs Lenkijoje. Lietuviams irgi gali būti suvokiamas kaip paribio vardas; nors kilęs iš centro, iš Nevėžio slėnio, bet iš jo išėjęs. Riba, paribys – susitarimo sąvokos; iš kur ir į ką žvelgsime. Ką laikysime centru? Ką periferija? Faktai? Jie taip pat priklausomi nuo požiūrio, nuo „apšvietimo“.

Nesu lietuvių poetas, bet esu tos Lietuvos, kuri iki mūsų ateina iš LDK, – tokia buvo Milošo, kaip ir jo bičiulio Teodoro Bujnickio, kaip kitų Vilniaus universiteto profesorų, pozicija. Ir Milošas yra apsibrėžęs savo vidines nuostatas, nacionalinės ir kultūrinės tapatybės linijas. Jei yra ir ne lietuvių kalbos Lietuva, yra ar gali būti ir ne lietuvių kalbos lietuvių literatūra. Deja, savo kultūriniame registre neturime tokios pozicijos, nesugebėjome iki šiol jos suvokti, atrasti, priimti to, kas Lietuvai ir lietuviams būtų svarbu.

Kalbinės įtampos prasitęsė iki XX a. antrosios pusės – tikėtina, kad ir su jomis buvo susijusios iš Kėdainių krašto kilusio lituanistikos profesoriaus Lebedžio pastangos reabilituoti lietuvių kalbos viešąjį reikšmingumą XVII–XVIII a.

¹ Sigitas Geda, *Adolėlio kalendoriai* (dienoraščiai, gyvavaizdžiai, užrašai, tyrinėjimai), Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2003, 299.

² Iš Petro Vendovo pasisakymo „Santaros“ vakare Vilniaus dailės muziejuje 2010 01 20.

VALSTIETIŠKASIS LIETUVIŠKUMAS: ISOS SLĒNIO RANKRAŠTINĒ PRADŽIA, BENDRAKRAŠČIO JURGIO LEBEDŽIO PASIRINKIMAS

Romanas *Isos slēnis* turēja kitokiā pradžiā, kuri liko tik rankraštyje. Tai Milošo perbraukta pastraipa prieš pirmājį skyriū, lyg autoriaus įžanga, pagrindinio personažo santykio su rašytojo autobiografija paaiškinimas. Atsiskleidžia staigmena: pagal pirminį sumanymą Tomas – lietuvis, vėliau tapęs kunigu ar vyskupu. Jam Milošas buvo suteikęs lietuvišką Valionio pavardę. Štai kaip skamba toji juodraštinė įžanga ir kitoks pirmojo skyriaus pradžios variantas, kuriū vėliau buvo visai atsakyta (laužtiniuose skliaustuose – užbraukti sakiniai):

Nusprendžiau papasakoti tai, ką žinau apie Tomą [Juozapą] Valionį, kunigą iš mažai težinomos provincijos ir retai kada minimo miesto, [tapusį Kal....? vyskupu] [kurio likimas susipynė su man artimų žmonių lemtimis]. Mane tam paskatino domėjimasis vienu istoriniu, dar tikrai nenutolusiu, laikotarpiu – iš tiesų tikrai rašydamas galiu viltis, kad man pavyks perkelti į šiek tiek objektyvesnį lygmenį įvykius, kurie sudarė ir mano gyvenimo materiją. Tai nereiškia, kad mano pasirinktas personažas yra tik pretekstas arba kad laikau jį tipišku [pavyzdžiu ar, kaip sakoma, tipu]. Bandysiu atskleisti tik jam būdingus bruožus, nenutylėdamas, kad kai kurios jo patirtys buvo ypatingos [Suvokiu, kad jo gabumai ir vidiniai išgyvenimai šiaip ar taip buvo ypatingi].

I

Pradžioje dera aprašyti Lietuvos pakraštį [Ežerų kraštą], kur gyveno Tomas [iš kurio kilo ir kur gimė Valionis].¹

Šis personažas lietuvis romano rankraštyje vėl pasirodo po pirmųjų dviejų skyrių apie šiaurietišką Lietuvos kraštovaizdį, valstiečių gyvenimo papročius ir Isos slėnio velnius bei žalčius. Trečiasis skyrius pristato pagrindinį veikėją – Tomą, kalbama apie jo gimimą. Pirminė, vėliau užbraukta ir perrašyta trečiojo skyriaus pradžia buvo tokia:

Tomas Valionis gimė Ginių kaimelyje ant Isos kranto kaip trečiasis turtingos valstiečių šeimos vaikas. Tai atsitiko baigiantis vasarai, ir kai jis pradėjo atidžiau akimis tyrinėti jį supančius daiktus, apvalus obuolys bubtelėdamas krisdavo žemėn saulėtos popietės tyloje, o priemenėje stovėjo statinaitės rudo alaus, kuris čia daromas pasibaigus rugiapjūtei. Pateptas aliejumi, ant lūpų pajuto druskos skonį ir pravirko, o virš jo nuaidėjo klausimas: „ar atsižadi velnio?“, ir vyriškas balsas už jį atsakė: „atsižadu“.²

Taigi pirmieji du romano skyriai buvo parašyti ir trečiasis pradėtas reginti prieš akis pagrindinį

---

¹ „Postanowiłem opowiedzieć to co wiem o Tomaszu [Józefie] Walonisie, księdzu z mała znanej prowincji i miasta rzadko wspomnianego [który stał się biskupem Kal...?] [którego losy splotły się z losami osób mi bliskich]. Skłoniło mnie do tego zainteresowanie pewnym okresem historycznym bynajmniej nie odległym – właściwie tylko pisząc mogę mieć nadzieję że uda mi się odsunąć wstecz, w wymiar nieco bardziej obiektywny, wypadki które stanowiły materię również mego życia. Nie znaczy to, że postać wybrana przeze mnie jest zaledwie pretekstem, albo że uważam ją za typową [przykładem, jak się mówi typem]. Będę dążył do wydobywania jej tylko właściwych cech, nie przemilczając wyjątkowości niektórych jej przeżyć [Jestem świadomy wyjątkowości jej uzdolnień i wyjątkowości jej wewnętrznych, w każdym razie, przeżyć].

I

Należy zacząć od opisu zakątku Litwy [kraju Jezior] w którym mieszkał Tomasz [z którego pochodzi i gdzie urodził się Walonis].“ Czesław Miłosz, „Dolina Issy” (manuscript), Beinecke, Miłosz Papers, Box 94, Folder 1424,1.

² „Tomasz Walonis urodził się w wiosce Ginie nad Issą, jako trzecie dziecko zamożnej chłopskiej rodziny. Stało się to u schyłku lata i kiedy zaczynał poważniej badać wzrokiem otaczające go rzeczy, okrągłe jabłko spadało ze stukiem na ziemię w ciszy słonecznych popołudni, a w sieni stały kadzie brunatnego piwa, które warzy się tutaj po zakończeniu żniw. Namaszczony olejem poczuł na ustach smak soli i płakał a nad nim rozlegało się pytanie: „czy wyrzekasz się diabła?” i głos męski w jego zastępstwie odpowiadał: „wyrzekam się”. Czesław Miłosz, „Dolina Issy” (manuscript), Beinecke, Miłosz Papers, Box 94, Folder 1424, 6.

personažą kaip Tomą Valionį, turtingų lietuvių valstiečių vaiką, gimusį Ginių kaime ant Isos kranto, pasirinkusį kunigo, vėliau vyskupo kelią. Likimo siužetas, būdingas lietuvių kultūros asmenybėms ir stambiajai prozai, primenantis Baranauską, Vaižgantą, Putino *Altorių šešėly*. Folkloro ir gyvenimos papročiai, siekią pagonybės laikus, romano pradžioje aprašomi kaip formuojantys būtent šį personažą; tai iš dalies paaiškina, kodėl bajoriškosios, dvaro kultūros erdvė romane pradedama vaizduoti vėliau, tik nuo trečiojo skyriaus. Valionio pavardės pasirinkimą galima paaiškinti vietiniu kontekstu – Šetenių dvare dirbusios šeiminkės Žukauskienės dukra Stanislova ištekėjo už Antano Valionio, jų sūnus yra buvęs Lietuvos užsienio reikalų ministras, diplomatas Antanas Valionis¹. Tad galima manyti, kad romano pradžioje buvo įsivaizduojami konkretūs lietuvių valstiečių namai, juose gyveną žmonės.

Tomas Valionis atsiranda kaip antrininkas, kitas „aš“, iš distancijos poreikio, bandant objektyviau suvokti tai, kas „sudarė ir mano gyvenimo materiją“, siekiant įgyti būtiną romanui apibendrinimo perspektyvą. Žinoma, nuostabą kelia tai, kad Milošo kūrybinė sąmonė savąjį *alter ego* regi kaip lietuvį, valstiečių vaiką, kilusį iš tų pačių vietų, vėliau tapusį kunigu, o gal netgi vyskupu. Šitai lyg sakoma: jeigu į *Isos slėnio* pasaulį galima įeiti kitu keliu, per kitokią biografiją, tai šitokiu, štai taip susiklosčiusia likimo linija, susipynusia su artimiausių žmonių (ir mano paties) lemtimi. Tomo Valionio kunigystė yra pašaukimas, tarsi atliepiantis kuriančiojo sąmonės trajektorijas, *Isos slėnyje* įvykusius susitikimus su šventybės ir blogio esatimis, dievų ir demonų pavidalais. Paminimi ypatingi gabumai, netipiški vidiniai išgyvenimai – taip pat rašančiojo „aš“ rezonansas. Likimas, prasidėjęs gretimoje valstiečių šeimoje, savo vidine esme galėjo būti labai panašus, sąmonė pajunta galimybę būtent taip persikūnyti. Ir vis dėlto šiuo keliu Milošas toliau neina. Trečiajame skyriuje Tomo namai imami vaizduoti jau kaip dvaras – ilga liepų alėja, žemas baltas namas, apaugęs laukinėmis vynuogėmis, su tamsiais protėvių portretais valgomajame ir girgždančiu salono parketu, su paslaptinga kamarėle, pilna cinamono, kavos ir gvazdikėlių kvapų, kurioje galima rasti net malūnėlį migdolams malti. Atrodo, kad kaip tik nuo čia, nuo iškilusio vaikystės namų vaizdo, sąmonė pajunta, kad eidama kitu keliu negalėtų savojo pasaulio išpasakoti iki galo autentiškai. Valstiečių namuose nebūtų tokių daiktų, kurie jai kalba pirminėmis patirtimis, jie būtų kitokie. Nuo čia grįžtama ir ištaisoma romano pradžia: toliau rankraštyje Valionis nebėra minimas. Mickevičiaus *Pono Tado* kodas įveikia iš pradžių pasirodžiusią lietuviško siužeto apie valstietiškos kilmės jauną kunigą galimybę. Vis dėlto ši galimybė, šitoks romano kodas pajuntamas kaip artimiausia likimo transformacija. Milošo Tomas galėtų būti ir Nevėžio slėnyje gimęs lietuvis. Lyg tolimas aidas – Putino *Altorių šešėly* Liudas Vasaris...

[...]

VINCAS KUDIRKA MILOŠO AKIRAČIUOSE

Kudirka yra lemtingo lietuvių tautinei ir kultūrinei savivokai laiko, prasidėjusio XIX a. pabaigoje ir prasitęsusio iki pirmųjų XX a. dešimtmečių, esminis vardas. Reikšmingas šis vardas liko ir išėivijai, ypač liberaliajam jos sparnui (Kavolio studija *Žmogaus genezė*). Marcinkevičius ir sovietmečiu išleistam *Dienoraštyje be datų*, ir vėliau vadino Kudirką svarbiausiu savo gyvenimo herojumi.

Kudirkos pozicijas, nors ir neišvengta netolerancijos kitų tautų (rusų, žydų) atžvilgiu, lėmė pozityvus nusiteikimas asmeniniu įsipareigojimu, organizaciniais veiksmais veikti lietuvių visuomenės

---

¹ Mindaugo Kvietkausko pokalbis su Antanu Valioniu, 2011 06 09.

raidą. Jo asmens istorija tiko tai lietuvių sąmoningumo istorijos daliai, kurią ženklina tautinės tapatybės ieškojimas. Buvo grįžęs žmogus, susipratęs asmuo, įveikęs sąmoningumo slenkstį (Kavolis), permąstęs daugelį iki šiol svarbių dalykų – tarp jų ir lenkiškai kalbančių Lietuvos bajorų padėtį, polemizavęs su Apšvietos radikalais, pabrėždamas laisvą valią apsispręsti dėl kalbos, tautybės¹.

Kudirka buvo įdomus, svarbus ir Milošui, lyg būtų jo istorijoje kažką atpažinęs iš savęs; kažką iš to, ką varpininkas tarsi buvo nukėlęs į ateitį, į būsimybę. *Tėvynės ieškojime* Milošas plačiai citavo trečiame *Varpo* numeryje spausdintų Kudirkos „Tėvynės varpų“ ištrauką; lietuvių kalba buvusi prasčiokų kalba, kuria viešumoje kalbėti gėda. Kaip gėda buvo įveikiama, pasakojęs savo atsiminimuose Kudirka, laikomas lietuvių publicistikos ir literatūros kritikos pradininku; lietuvių tautinio himno kūrėjas. Ir kas tikrai galėjo būti Milošui svarbu, vertęs Slovackį ir Mickevičių, Marją Rodziewiczówną, gerai mokėjęs lenkų kalbą, ja rašęs, studijavęs Varšuvoje. Kudirka, 1858 m. gimęs valstiečių sūnus, buvo rusiškos gimnazijos mokinys Marijampolėje, Suvalkijoje, kur daugelis mokinių, kilusių iš aplinkinių dvarų, tarp savęs kalbėjo lenkiškai. Kudirkos atsiminimus, skirtus Jonui Basanavičiui, Milošas pradeda cituoti nuo išlikimo instinkto, praleisdamas, kas neatrodė itin svarbu.

Išlikimo instinktas liepė man niekad neatsiliepti lietuviškai ir saugotis, idant nieks nepamatytų, kad mano tėvas dėvi sermėginę ir moka tik lietuviškai. Dėl to gi stengiausi kalbėti nors blogai, bet lenkiškai, o nuo tėvų ir giminių, kurie atvažiuodavo manęs atlankyti, šalindavusi iš tolo, jeigu tik patėmydavau, kad kas iš draugų ar ponų mato. Šnekėdavau su jais ramiau tik pasislėpęs kur užkampyje. Tapau mat *lenku* ir sykiu *ponu* – tekau lenkiškai dvasiai. Pabaigiau gimnaziją su ta mislia ir jausmu, kad lietuviu būti nepritinka, ypač jog tada visi tyčiojosi iš kokių ten litvomanų.²

Toliau Milošas nebecituoja, bet neabejotinai buvo skaitęs visą atsiminimų tekstą – grįžimo liudijimą: „Gaila man buvo tų valandų, kurios nesugrąžintinai išbrauktos tapo iš mano gyvenimo, kaipo lietuvio, ir gėda, kad taip ilgai buvau apgailėtina pagedėliu...“³ Milošo laisva valia, dar 1893 m. argumentuotai ištarta Kudirkos, buvo ir liko kitokia. Bet ir laisva valia nėra laisva nuo abejonių, alternatyvų nuojautų. Milošui svarbu paaiškinti situaciją, kodėl kalba tapo ir neišgriaunama siena tarp tų pačių Lietuvos žmonių. Bajoras Žemkalnis persimaino, anot Kudirkos. Kitų bajorų giminių, taip pat ir Milošų, kitas kelias. Milošo, kalbančio apie šiuos dalykus, intonacijoje girdėti lyg koks apgailestavimas ar net pasiteisinimas dėl lietuvių kalbos sunkumo:

Stebuklingai atgauta kalba lietuviams tapo kulto objektu ir šventąja erdve, už kurios tarpsta išdavikai, atpažįstami iš to, kad jie nenori mokyti savo protėvių kalbos. Taip buvo keršijama už gėdą, vertusią Vincą Kudirką laikyti save lenku. Bet lietuvių kalba, turtinga ir skambi, sakyčiau, pernelyg turtinga, yra sunki, ją reikia arba atsinešti iš namų, arba baigti mokslus lietuviškose mokyklose. Galima netgi abejoti, ar kas iš pašalies gali ją išmokti taip, kaip, sakykime, anglų ar prancūzų kalbas⁴. Dėl to ji netapo Didžiosios Kunigaikštystės įstaigų kalba, pralaimėdama senajai baltarusių kalbai, lengvai suprantamai visiems slavams.⁵

Kudirka, kelis kartus užsimintas *Tėvynės ieškojime*, neabejotinai Milošui buvo gerai žinomas vardas, skaityti ne tik svarbieji jo atsiminimai, liudijantys tautinės savivokos reikšmę, skatiną grįžti ir prie lietuvių kalbos, jos turtingumo, skambumo ir sunkumo. Suprantama, kad ne dėl to, ne dėl turtingumo ir sunkumo išmokti, lietuvių kalba netapo oficialiąja LDK kalba, bet Milošo argumentacija neabejotinai yra ir pasisakymas apie save. Pats plačiai kalbėjęs apie Rodziewiczówną atkreipė dėmesį

¹ Vincas Kudirka, *Raštai*, II, Vilnius: Vaga, 1990, 540.

² Czesław Miłosz, *Tėvynės ieškojimas*, 44.

³ Vincas Kudirka, *op. cit.*, 542.

⁴ Galimas paaiškinimas dėl lietuvių kalbos sunkumo: šia kalba tekalbėjo (ir tekalba) per mažas skaičius žmonių, kuriems ji yra išmokta. Todėl nesudarė aiškesnis, lengvesnis lietuvių kalbos standartas, pakankamas kasdieniam bendravimui, vartojimui.

⁵ Czesław Miłosz, *op. cit.*, 47.

į tai, jog į lietuvių kalbą (1902) Kudirka išvertė romaną *Pilkos dulkės*. Ir ši nutolusi rašytoja, literatūros enciklopedijose apibūdinama kaip trečiaeilė, atsiskleidžia kaip savita jungtis tarp Kudirkos ir Milošo. Pavardė figūravo ir sulietuvinta – Marija Rodzevičiūtė. Jos *Dievaitis* išverstas 1890 m., spausdintas *Vienybėje lietuvininkų*. 1922 m. *Dievaitį* pakartotinai išvertė Kazys Puida. Lietuvoje žinomiausi Rodziewiczównos kūriniai – romanas *Dievaitis (Dewajtis, 1889)* ir apysaka *Pilkos dulkės (Szary proch, 1889)*, abu susiję su Lietuva, su Žemaitija, lenkų kalbos tekstuose daug lietuviškų frazių, autentiškų liaudies dainų, giesmių. Populiarus ir *Baisusis senelis (Straszny dziadunia, 1887)*, kurio svarbiausias veikėjas Jeronimas Baltapetris, kilęs iš senųjų LDK žemių. Nors rašytoja mirusi 1944 m. (g. 1863), neliko aiškių faktų, iš kur ji kilusi: iš Gardino gubernijos ar iš Žemaitijos. Žemaitiją gerai pažinojo, tai aišku iš kūrinių realijų; dėl dalyvavimo 1863 m. sukilime tėvai prarado dvarą ir buvo ištremti į Sibirą. Rodziewiczównos populiarumas Lenkijoje (trečiajame dešimtmetyje išleisti daugiatomiaji raštai) paradoksalus. Nuo šio paradokso Milošas pradeda savo kalbą apie autorę *Tėvynės ieškojime*: „1990 metais vieno mano vizito Lenkijoje metu išgirdau, kad leidykloms vienas patikimiausių būdų pataisyti savo finansinius reikalus yra išleisti Rodziewiczównos romanus. Mano pašnekovai kalbėjo apie tai lyg gėdydamiesi. Atkreipiau dėmesį ir į jaunosios kartos ištikimybę, tiesą sakant, devynioliktojo amžiaus autorei, ir į mokytų žmonių, arba vadinamųjų intelektualų, susigėdimą.“¹ Kaip minėta, Milošui buvo žinoma, kad šią autorę, jos apysaką *Pilkos dulkės* (pavadinime liko *Rusvos dulkės*) vertė Kudirka. Apysaka pirmą kartą paskelbta Lvoje 1889 m., slapyvardžiu *Zmogas*; tikėtina, kad tai *Žmogus*. 1893 m. pradžioje – Kudirkos vertimas. Kodėl ši apysaka Kudirkai buvo svarbi ir kodėl prie jos grįžo Miloš; as? „Negana nurodyti, kad jos knygos yra lengvai skaitomos: matyt, esama kažko gilesnio, tam tikro vis dar išsaugoto ir kiekvie prasiskverbiančio etoso [...]“² Savo tėvynę rašytoja apibūdins kaip Lietuvą. Taip, Milošą pritraukia kažkas atpažįstama iš praėjusio gyvenimo, iš Žemaitijos, kuri vaizduojama greta Polesės apylinkių, Lenkijos Karalystės. Kokia mįslė slypi, kad Pilsudskis didžiavosi kilęs iš senos lietuviškos (tiksliau – žemaitiškos) Giniotų giminės, o Giniočių kaimas buvo netoli Milošo gimtųjų vietų? Milošui atrodo, kad Rodziewiczówna mokėjusi lietuviškai: vietovių pavadinimai, trumpi pokalbiai lietuviškai, žemaitiškos dainos apie Birutę ir Kęstutį prisiminimas; pridursime, kad *Pilkose dulkėse* dar paminimi žemaičių veislės arkliai, pabrėžiamas žemaitiškas būdas: „Vienok kaime ir mažas, ir didelis turėjo tą pat ant lūpų, o akyse nenumaldomą, tylų žemaitišką užsikirtimą.“³ *Pilkų dulkių* kaimiečiai kalba tik žemaitiškai, dvaras draugiškas kaimui – kaip ir Šatrijos Raganos kūryboje. Vaizduojama, kaip į Žemaitijos kaimą kažkur netoli Dubysos grįžta praturtėjęs ir su turtinga vokiete susižadėjęs ūkininko sūnus. Rengiasi greit išvykti, bet tėvas visais būdais stengiasi sužadinti jame gimtosios žemės, pilkųjų dulkių šauksmą. Perka iš dvarininko žemės tėvui, bet pradeda pats ją pamėgti, pamilsta kaimo mergaitę, galiausiai suvokia knygnešystės, lietuviškų knygų platinimo svarbą, stoja suimto knygnešio vieton. Kudirkos vertimo argumentai aiškūs: patrauklus siužetas, savosios žemės svarba, prisidėjimas prie draudžiamos lietuviškos spaudos platinimo. Kas Kudirkai buvo jo gyvenimo ir jo lietuviybės tikrovė, Milošui tik praeities prisiminimas, jos aiškinimasis iš artimos kilties rašytojos kūrybos. Gali būti, kad Rodziewiczówną lenkų ir lietuvių skaitytojais mėgo dėl skirtingų priešasčių; bet tarp skirtingų buvo ir bendrų, tai, kas kilo iš LDK tradicijų, kas vedė į lenkų rašytojų (taip pat ir Sienkiewicziaus *Tvane*) išplėtotą Žemaitijos mitą, atskirai svarbų Milošui, sąmonės susitikimui su paveldėtų žemaitiškų įpročių palyginti dar artima istorija.

Kodėl Gudijoje gimusiai Rodziewiczównai svarbi Žemaitija, kodėl *Dievaičio* pagrindinis veikėjas įkurdintas prie Dubysos? Milošas mano, kad tai nėra atsitiktinis dalykas, kad pasirinkimas liudija tam tikro mito buvimą, jo šaknis, suleistą Dubysos, Nevėžio slėniuose. Žemė, kurioje išlikę itin stiprios

¹ *Ibid.*, 13.

² *Ibid.*, 18.

³ Vincas Kudirka, *Raštai*, 1.1, Vilnius: Vaga, 1989, 341.

savasties žmonių, nepriklausomų, prie nieko neprisitaikančių. Toks yra Rodziewiczównos baisusis senelis (to paties pavadinimo romane). Ir tokios pat savitos prigimties atgarsis Milošo *Isos slėnyje* – močiutė Michalina – Misia Surkontowa, Surkontienė. Lietuvė, bet nepatenkinta, kad anūką Tomą moko „chamas“; „ji nesutiko pripažinti, kad iš viso egzistuoja kažkokie lietuviai, nors jos pačios nuotrauka galėjo iliustruoti knygą, pasakojančią apie tai, kokie žmonės nuo amžių gyveno Lietuvoje“ (29). Ir Rodzevičiūtės-Rodziewiczównos požiūris buvo svarbus jos vertėjui Kudirkai. Bet ne tik, šaknys buvo gilesnės.

* * *

Milošui Kudirka vėl iškyla Nepriklausomybės atgavimo metu. Išlikęs rankraštis, Jeilio universiteto archyvarų datuojamas apie 1990-uosius, liudija ypač svarbų Milošo atsigręžimą į svarbiausią Kudirkos tekstą – „Tautišką giesmę“. Tai Lietuvos himno vertimas į lenkų kalbą, darytas atskirame užrašų blokte, niekur nepaskelbtas, tačiau atliktas labai atidžiai – keli eilučių, strofų variantai, daug braukymų, ieškota rimų, žymėta eilėdara. Versta iš lietuvių kalbos, preciziškai, tačiau nepažodžiui. Net jei neįmanoma nustatyti tikslios datos, neabejotina, kad vertimą apie 1990-uosius turėjo paskatinti Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimas, kurį Milošas labai įdėmiai sekė kartu su įvykiais Lenkijoje. Kudirkos „Tautiška giesmė“ pasirodo kaip neapeinamas šioje situacijoje tekstas, slenkstis tarp modernių laikų lietuviškosios ir lenkiškosios tapatybės. Bandytas 1990-aisiais jį peržengti – išversti himną atkuriamo Lietuvos ir Lenkijos valstybingumo akivaizdoje, be abejonės, paties Milošo buvo suvoktas kaip svarbi simbolinė užduotis. Tai, be kita ko, liudija itin saviti interpretaciniai vertėjo sprendimai. Skiriamąjį dviejų tapatybių tekstą Milošas siekė išversti kaip junglų, būtiną ateinančiam sambūvio laikui. Jo vertimas yra savitas teksto perrašymas, medijavimas, siekiant ir sumažinti tapatybių distanciją, ir išlaikyti nesutampančias vertes. Iš pribraukytų juodraščių, iš nelengvų eilėdaros ir skambesio ieškojimų neatrodo, kad buvo versta tik sau. Himnas išverčiamas giedoti. Tikriausiai Milošas mąstė apie Lietuvos lenkų bendruomenę, kurios politinė ir kultūrinė laikysena, nelengvi santykiai su atsikuriančia Lietuvos valstybe apie 1990-uosius, anuomet kurstyti pavojingi konfliktai buvo jo dėmesio centre – tai liudija korespondencija su broliu, gausios spaudos iškarpos. Lenkiškai giedoti Kudirkos himną – tai radikalus žingsnis. Kam jis skirtas? Galbūt tokiai Lietuvos lenkų tapatybei, kuri netaptų naujo nacionalinio konflikto šerdimi Vilnijuje, įtvirtinti ir palaikyti. Bet ne mažiau ryški ir savojo kultūrinio dialogo su Kudirka tąsa. Po daugelio taisyimų galutinis vertimo variantas užrašų knygelėje yra toks:

Litwo naszych ojców
Ziemio bohaterów
Twoim synom daje siłę
Pamięć męstwa twego

Dzieci twoje niechaj zawsze
Idą drogą prawą
Niechaj praca ich dla ciebie
Służy wszystkim ludziom

Niech nam dzisiaj słońce Litwy
Ciemności rozproszy
A światło i prawda
Niech staną się nam godłem

Niechaj miłość Litwy
W sercach nam się pali
Na wezwanie Litwy
Jedność niech zakwitnie¹

Be abejonės, kaip simbolinė tapatybė Milošui buvo itin svarbi pirmoji Kudirkos „Tautiškos giesmės“ eilutė, kurioje ataidi Mickevičiaus *Pono Tado* invokacija – „Litwo, ojczyzna moja, ty jesteś jak zdrowie“ („Lietuva, tėvyne mano, tu esi kaip sveikata“). Įsamenintą, intymų Mickevičiaus kreipinį Kudirka keitė tautiniu, kolektyviniu – „Lietuva, Tėvyne mūsų, / Tu didvyrių žeme“. Invokaciją Milošas kartoja derindamas skirtingas prasmes. Pažodžiui jo vertimas skambėtų: „Lietuva mūsų tėvų, / Didvyrių žeme“. Tiesiogiai Mickevičiaus invokacijos formulė verčiant Kudirką nepakartojama (gal ir dėl to, kad apaugusi daugybe lenkiškojo tautiškumo prasių, emocijų). Kreipinys „Litwo naszych ojców“ („Lietuva mūsų tėvų“) išlaiko savumo akcentą, išryškina istorinės tradicijos vertę (svarbią ir Kudirkai), tačiau kur kas stipriau pabrėžia giminės tradiciją, genealoginę kilmę, susisaistymą su Lietuva kaip su bajoriška tėvonija.

Vertėjo pasirinkimus, be kita ko, lėmė neįveikiami kalbiniai skirtumai, valdantys silabotoninio metro specifiką. Kitaip nei trijų skiemenų vardas „Lietuva“, kuriam Kudirkos eilutėje tenka net du metriniai kirčiai, lenkiškas atitikmuo „Litwa“ yra dviskiemenis. Todėl, norint išlaikyti Kudirkos chorėją, po kreipinio „Litwo“ turi iš karto eiti žodis su pirmu kirčiuotu skiemeniu. Tačiau žodis „ojczyzna“ turi kirtį antrame skiemenyje, tad negali tilpti į trumpos chorėjinės eilutės liniją. Tiksliai, išlaikant metrą išversti pirmąją „Tautiškos giesmės“ eilutę į lenkų kalbą yra neįmanoma. Kudirkos himnas parašytas jau nebe XIX a. silabika, o modernia silabotonika. Ilga, banguojanti trylikaskiemenė *Pono Tado* invokacijos eilutė, kurioje kirčių išsidėstymas laisvas, virto trumpa ir tiksliai kirčiuota Kudirkos eilute. Ši nebeleidžia Milošui kaip nors išlyginti nesutapimo. Vertimą komplikuoja neįveikiamas vieno skiemens skirtumas tarp „Lietuva“ ir „Litwa“. Motiejus Gustaitis poezijoje vartojo Lietą gal dėl panašios priežasties.

XX a. pabaigos lenkiškame Milošo vertime nebegali būti dar kartą ištartas Mickevičiaus invokacijos kreipinys „ojczyzna“, „tėvyne“, ypač su Kudirkos epitetu – „mūsų“. Senas vieno skiemens skirtumas sutampa su modernia kultūrine ir politine riba. Ką daro vertėjas? Jis renkasi interpretacijos aplinkkelį, kad vertimas kiek galima priartėtų prie skiriamosios ribos – išlaikydamas įmanomą semantikos dalį, bet neišvengiamai sukurdamas kitokią. Kudirkos giesmėje iškyla pirminis saitas tarp tėvynės kaip motinos ir jos sūnų, vaikų. Milošo „mūsų tėvų Lietuva“ iškelia vyrišką tradiciją. Kudirkos minimi didvyriai Milošo tekste yra būtent „tėvai“, su jais sieja giminės atmintis. Tokios prasmės originalas neturi – jo didvyriai yra visos tautos herojai, o ne giminės tėvai. „Tautišką giesmę“ Milošas perkelia į lenkų kalbą, išryškindamas tekste bajoriškos tradicijos ženklus. Tačiau originalas tai leidžia – jo potekstėse yra ir senosios aristokratinės tapatybės klodas: tai ir ryšys su Mickevičiumi, ir antroje strofoje minima dorybė bei darbai, kuriuos galima suprasti ne tik kaip XIX a. pozityvizmo imperatyvus, bet ir kaip senųjų klasikinių bajoriškų vertybių – *virtus* ir *gesta* – atitikmenis. Kaip tik šiuo keliu – ryškindamas potencialias Kudirkos potekstes – Milošas priartėja prie pat tapatybių ribos.

Vyriškos, bajoriškos tradicijos prasmę Milošas sąmoningai sustiprina paskutinėje posmo eilutėje: „Twoim synom daje siłę / Pamięć męstwa twego“ (pažodžiui „Tavo sūnums teikia galią / Tavo vyriškos narsos atmintis“). Kudirkos himne iškylančią Lietuvos kaip motinos figūrą pakeičia bajoriškoji Lietuva karžygė, už kurios iškyla Gražinos, Mickevičiaus moters karžygės, archetipas. Kudirkos minima Lietuvos praeitis, iš kurios semia stiprybę jos sūnūs, čia labai sukonkretinama – tai vyriškos stiprybės,

¹ Czesław Miłosz, *Notebook / circa 1990*, Beinecke. Miłosz Papers, Box 130, Folder 2078, 8.

bajoriškos narsos atmintis. Ją išlaikyti skatina pačios tėvynės – moters – herojiška istorinė narsa. Žodžio „atmintis“ Kudirkos tekste taip pat nėra, tačiau istorinė atmintis bajoriškai tradicijai būtina. Ji nurodo į istorinį epą, tad neatsitiktinai Milošo vertime ima šmėkščioti „Gražinos“ naratyvas, epo genas, papildomai įrašomas į Kudirkos tekstą.

Stipriau perrašoma trečio posmo antroji dalis: „Ir šviesa, ir tiesa, / Mūs žingsnius telydi“ – „A światło i prawda / Niech staną się nam godłem“ (pažodžiui „O šviesa ir tiesa / Tegul taps mūsų herbas“). Universaliosios Kudirkos vertybės tampa ne tik modernaus tautiškumo, bet ir atnaujinto bajoriško herbo simboliais. Herbo aprašymas – dar vienas tradicinis epo elementas, kurį Milošas įterpia į „Tautišką giesmę“. Istorinė giminės tradicija išlieka, bet pakeičia savo simbolinius ženklus, kuriais tampa žmogiškose etinės universalijos, Kudirkos įrašytos į moderniojo lietuvių tautiškumo branduolį. Lietuvos šviesa ir tiesa iškyla ir tautinio solidarumo, ir bajoriško herbo pavidalais. Tokia himno interpretacija gal labiausiai priartėja prie bajoriškos kilmės Lietuvos demokratų – Rómerio, Biržiškos, Ludwiko Abramowicziaus, kitų XX a. pradžios krajovcų – laikysenos kodo. Istorinę, epinę tradicijos atmintį čia papildo modernaus bajoriško demokratizmo akcentas.

Himno pabaigoje taip pat kuriama itin savita semantika. „Na wezwanie Litwy / Jedność niech zakwitnie“ pažodžiui reiškia „Pašaukus Lietuvai / Tesužydi vienybė“. Lietuvos šauksmas – „wezwanie“ – čia taip pat turi šaukimo į kovą, senosios bajoriškos prievolės tėvynei prasmę. Lietuva dar kartą pasirodo kaip valdovė, karžygė, šaukianti į mūšį savuosius „lietos vyrus“. Galbūt šis šauksmas ataidi ir kaip Mickevičiaus soneto „Akermano stepės“ paskutinės eilutės reminiscencija; galimas dalykas, ir Mickevičiaus tekste būta Lietuvos šauksmo bajorams semantikos, suprantamos Milošui. Pašaukus Lietuvai sugrįžtama prie vienybės. Atrodo, kad antroje vertimo dalyje Milošas ieškojo būdo labiau pabrėžti „Tautiškos giesmės“ vertybių bendrumą lietuviams ir lenkams, – todėl du kartus pabrauktas žodis „nam“ („mums“), lyg giedant jis turėtų būti papildomai akcentuotas. Jei šis vertimas apie 1990 m. išties sukurtas įsivaizduojant, kad jį galės giedoti bendruomenė, tai Lietuvos lenkų tapatybei čia itin aiškiai priskiriama senos bajoriškos ištikimybės savai valstybei priedermė.

Milošo vertimo pastanga atrodo itin vaisinga: Kudirkos „Tautiška giesmė“ kaip himnas gali prasmingai suskambėti ir lenkiškai, kai joje atsiranda bajoriškos tapatybės, atminties, istorinio epo kodas. Lyg iš paties himno potekstės iškeliamas Kudirkai buvęs itin svarbus Mickevičius, ir dvi tapatybės, negalėdamos sutapti, susisiečia nelyg istoriniu lanku. Šalia Lietuvos motinos iškyla šaukianti Lietuva karžygė. Vertimo takas, kad ir vingiuotas nuveda toli, iki mitinių provaizdžių, ir tampa tapatumo galimybių, ne tik ribų, tyrimu.

Galima svarstyti, kad „Tautiškos giesmės“ vertimu Milošas tarsi pabandė ir grįžti į tą laiką, kai Kudirka dar nebuvo pasijutęs lietuvis esąs, kai viešai dar kalbėjo lenkiškai. Grįžti į unijinę sąmonę, gal net į 1863 m. sukilimo dvasią, bendro likimo pojūtį. Suvokė Kudirkos giesmę kaip nesančio, bet sąmonę veikiančio didesnio teksto atskalą: tėvų žemė archajiškesnė nei tėvynė, „mes“ – bendriau nei lenkai ir lietuviai. Neabejotinai siekė, kad Lietuvos piliečiai lenkai turėtų savo šalies himną prigimta kalba, iš patikimų rankų, kad galėtų jį giedoti vertėjo suteiktais žodžiais. Svarbiausia paties Milošo laikysena – himno vertimas yra himno giedojimas: vieno, vienumoje, prisiartinimas prie Lietuvos, prie jos svarbiausio teksto prigimties kalba, rašymas kaip persirašymas-įsirašymas.

[...]

* * *

Tai kas tik keliais žodžiais ir tik pasiremiant Daukantu ir stabtelint prie kito žemaičio – Granausko

pasakyta apie senąją lietuvių tikyba, jos išlikimą iki nūdienos kartais vos vos suvokiamais (ir tai tik artimos sąmonės būdu) reliktais, pasakytina ir mąstant apie Milošą. Grįždamas sąmone atgal į savo pradžios laiką ir erdvę Milošas grįžo ir prie to, ką aptiko (aptikdavo) savyje kaip įgimta; įgimtos nuomonės apie pasaulio buvimą, buvimo galimybę, prie senosios lietuvių tikybos (lenkų tyrinėtojai kalba apie Milošo pagonybę). Atsimenamame, patirtame gamtos, sodybos, namų pasaulyje, pasakojimuose, žmonių likimuose Milošas aptiko lyg užslėptą, užgniaužtą savo tapatybės dalį ir tarsi ryžosi ją išlaisvinti. Milošo tapatybė keliasluoksnė, daugialypė, daugiabalsė; atrodo, kad jis pats tai juto, kad turi daug balsų, kad gali remtis įvairiomis programomis... Programomis, iškeliančiomis ir skirtingus žanrus, – nuo fragmento, minimos, kelių poezijos eilučių iki romano, traktatų. Turėjo rasti paaiškinimų, autoritetų, lyg tikrinosi, ar tai, ką jis mato, girdi atsimindamas, kaip nors egzistavo (egzistuoja) ir kitiems, ar tai yra suvokta. Rėmėsi daugiausia Narbutu, kilusiu iš Mickevičiui artimo krašto, laikusio save lietuviu, baigusiu Vilniaus universitetą, palaikiusiu ryšius su Daukantu, Stanevičiumi. Narbutas sukaupe daug Lietuvai svarbių istorinių šaltinių, vienas pirmųjų ėmė juos skelbti. Lenkų kalba parašė itin svarbų, daugiatomį veikalą *Lietuvių tautos senovės istorija*. Romantizmo dvasios istorija, Lietuva suvokiama atskirai nuo Lenkijos – kaip ir Daukanto. Prieinama iki paskutinio Gediminaičio (Jogailaičio) Žygimanto Augusto mirties. Pateikta mitologijos medžiagos. Kad Lietuvių tautos senovės istorija buvo svarbi knyga, paminėta ir *Isos slėnyje*, ją skaito ir klebonas. „Klebonas pikta krenkščiojo, vis pasimuistydamas kėsle, kai skaitė apie neapsakomą gausybę deivių ir dievų, kadaise garbintų šiame krašte; jis atpažino tuos pačius prietarus, keistai tvirtus, kuriuos taip stengėsi išrauti (117).“

Bet rėmimasis autoritetais meno kūryboje yra sudėtingas procesas – svarbiausia, kad išjudinama sąmonė, kuri ima atsiminti ir tai, ko iš tiesų lyg ir neatsimena, jungti atskirus faktus, juos apšviesti lyg ir kita šviesa ar tiesiog tai, kas lyg ir nyko nematomi, padaryti matoma. Taip yra ir *Isos slėnyje*. Iš karto skaitytojas įvedamas į Ežerų (vadinasi, vandenių) ir dėl gamtos šiauriško atšiaurumo neiškirstų miškų kraštą. Labai archaišką: „Dar neseniai žmonės namuose pasidirbdindavo viską, ko reikėjo. Dėvėjo storą drobę, kurią moterys klosto ant žolės ir laisto vandeniui, kad išbaltų saulėje. Pasakų ir dainų metą, vėlų rudenį, būdavo, iš kuodelio pirštais peša sruogas, ritmingai stuksi ratelio paminos. Iš tų verpalų šeimininkės audė namų darbo staklėmis gelumbę, pavydžiai saugodamos rašto paslaptis: eglute, tinkleliu, vienos spalvos apmatai, kitos – ataudai. Šaukštus, kubilus bei ūkio reikmenis droždavo ir skaptuodavo patys, kaip, beje, ir klumpes. Vasarą dažniausiai nešiojo vyžas, pintas iš liepos karnų (6)“, Tai panašu į etnografinį aprašą, iš esmės belaikį. Pirminis gyvenimas, pirminiai judesiai, gestai, gyvi daiktai. Pirminis kūrybingumas, neatskiriamas nuo pirminių, gyvybei išlaikyti ir pratęsti būtinų darbų. Isa dėl daugelio priežasčių išsiskirianti Ežerų krašte, juoda, gili, vangiai tekanti. Slėnis derlingas, palaiminga vieta, bibline prasme galinti priminti rojų. Krikščionybė atidžiai sekama: bažnyčia, klebonija, svarbiausios krikščioniškos šventės (Velykų Prisikėlimas su tik Žemaitijai būdingais vaidinimais, Judo kankinimu ir kt.), kulto tarnai, Tomo troškimas tapti ministrantu. Bet tarsi jau ir visiškai sustruktūrintas, į papročius perėjęs religinis gyvenimas uždengia tai, prieš ką pasisakė jau Mažvydas – dar gyvą pagonybę. „Tautosakos rinkėjai užrašė prie Isos daugelį motyvų, kurie siekia pagonybės laikus, kaip antai pasakojimą apie Mėnulį (pas mus jis vyras), atsikėlusį iš vedybinio guolio, kur jis miegojo su savo žmona – Saule (7).“ Tyrinėtojų ginčijamą mitologinį motyvą Milošas pateikia kaip *Isos slėnio* tautosakos tikrėnybę. Tikrėnybę, leidžiančią pasakojimui įsibėgėti, jau neapleidžiant velnio, vienos pačių svarbiųjų lietuvių mitologinių būtybių, temos. Pasakojimas apie velnią toks pat natūralus kaip ir Kazio Borutos *Baltaragio malūne*: tai tiesiog yra. *Isos slėnis* ypatingas tuo, jog čia yra daug velnių, daugiau negu bet kur kitur. „Galbūt sutrūniję gluosniai, malūnai, pakrančių brūzgynai labai tinka būtybėms, kurios pasirodo žmonėms tik tada, kai pačios to nori (7).“

Pasaka yra svarbiausia tų būtybių liudininkė, bet pasakos minėti nebūtina, nes yra mačiusiųjų. „Mačiusieji sako, jog velnias yra nedidelis, devynmečio vaikiščio ūgio, dėvi žalią frakelį, krakmolytą nérinių krūtinę; plaukai supinti į kaselę, mūvi baltomis kojineėmis ir aukštakulniais bateliais – jais stengiasi paslėpti kanopas, kurių gėdinasi“ (7). Čia pat pasirodo ir laumės – girių laumės, čiabuvės. „Prie Isos gyvenantieji valstiečiai statydavo ant gryčios slenksčio pieno dubenėlį romiems vandens žalčiams, nebijojusiems žmonių. Vėliau jie tapo uolūs katalikai, ir velniai jiems primindavo apie žūtbutinę kovą, vykstančią dėl žmonių sielos (9).“ Štai ši – žūtbutinė – kova dėl žmogaus sielos yra Milošo metafizikos šaknis. Ji kiaurai peraugusi žmogaus istoriją, ji eina nuo pradžios, kurios nėra. Nuo pagonybės, senosios tikybos iki krikščionybės – ir neišnyksta. Vis išskyla kaip klausimas: „Unde malum?“ Blogio pergalės galimybė yra amžina, tokia pat tikėtina kaip ir gėrio. Jei siela priešinasi blogiui, gali laimėti trumpus atokvėpius. Krikščionių Dievas, bet ir apsamanojęs medinis Kristus, kuris „sėdi koplytėlėje, vieną ranką pasidėjęs ant kelių, o antrąją parėmęs smakrą, nes yra liūdnas“ (10). Tai, aišku, Rūpintojėlis, viena autentiškųjų lietuvių medinės sakralinės skulptūros formų. Bet greta jo, tame pačiame parke žmonės nesyk yra matę juodą kiaulę, „kuri kriuksi ir posnagomis kaukši į takelius, o peržegnota išnyksta“ (10).

Tomo senelis Surkontas į žmones žiūri beveik taip pat kaip į augalus, sugeba su jais susitarti. Dermės principas – *dharmos* – yra senųjų tikėjimų pamatas, *padas*. Močiutė Michalina (Misia) atstovauja archaiškam senos moters (galima būtų sakyti, kad ir pagonės, nepaisant jos paviršinio krikščioniškumo, pamaldumo) tipui. Kita močiutė, Tomo tėvo motina, ir vadina ją pagone. „Ta pagonė“, – sako senelė Dilbinova, ir pagrįstai (213).“ Ji, Tomo jutimu, kaip voverė ar kiaunė, priklausė miško būtybėms. „Baigiantis gegužei, ji pradėdavo vaikščioti prie upės, vasarą maudydavosi kelis sykius per dieną, rudenį – pėda praskeldavo pirmąjį ledą“ (16). Išorės pasaulis jai nebuvo reikalingas, ji gyveno viduje. Bet labai domėjosi visokiais burtais, dvasiomis ir pomirtiniu gyvenimu, nujautė esant Galias, nuo kurių visa priklauso. Palankiai žiūrėjo į bobutes, išmanančias paslaptis ir užkeikimus. Burtai – kiek kartų *Isos slėnyje* prie jų sustojama; nepaisoma Mažvydo perspėjimo. Tai ir nekalti mergaičių būrimai, norint spėti savo ateitį, ir Tomo išgąstis, kai veidrodyje jis išvydo raudonus ragus... Burtai sakmiški, baugūs. Vaiduokliai kapinėse, kerdžiaus dvasios pasirodymai, baidyklės. Velniai, kurie kankinti, bandyti pasirinko Baltazarą. Jis bando ieškoti pagalbos pas burtininką Masiulį. Rodo į širdį ir sako: „Mane kankina.“ Burtininkas atlieka savo apeigas, kūrena ugnį, beria į ją žoleles, burba lyg kokią maldą. Bet supranta nepadėjęs, negalįs padėti. „Kiekvienai jėgai yra sava jėga, o ši jėga ne man. Gal užtiksi kur nors žmogų, turintį tokią galią, kurios reikia. Lauk (37).“ Tos jėgos buvimu tikima.

Baisus Magdalenos likimas, savižudė, kuri ima vaidintis klebonijoje, kur buvo patyrusi laimės valandų. Bažnyčia išnaudoja visas savo galimybes, žmonės pasako kunigui, kad esąs būdas. „Kunigas piktai mojavo rankomis, vadino juos pagonimis ir šaukė: jis niekada niekada nesutiksiąs (48).“ Galiausiai Magdalenos vėlės išgąsdintas kunigas sutinka ir su nuo išgąščio gautos rožės užkalbėjimu. O kaimo vyrai atkasa savižudės Magdalenos kapą, nukerta galvą. „Nukirsdami galvą, laužydami krūtinės kaulus, jie įveikė jos kūno puikybę, jos pagonišką prisirišimą prie savo lūpų, rankų ir pilvo (52).“ Bet prieš tai ji įžengė į Tomo sapną ir taip laimėjo nemirtingumą – jis niekada jos neužmiršo. Tai buvo peržengimas – po sapno liko malonus svaigulys, „prisiminimas kraštų, apie kuriuos iki šiol niekada nebuvo girdėjęs“ (49).

Galios – jų jutimas persmelks Tomo sąmonę, ir Galių tyrimas *Isos slėnyje* būtų vienas įdomiausių šio teksto skaitymo kodų. Tomas patiria pasaulio daugiaklodiškumą, suprantamumą, neatskiriamą nuo paslaptingo, baugumo. Metafizinis romano klodas formuojamas iš daugialypės žmogaus patirties: kiekvienas veikėjas turi savo slaptumą, savo klausimą, kurį aiškiausiai formuluoja Domcius, savotiškas Tomo antrininkas, paauglys, kuris jau gali leisti į teologinius apmąstymus. Jis nušovė šunį (medinėm

kulkom, kad žudymas užsitęstų). Panaši į Jono Biliūno „Brisiaus galo“ situaciją, bet į ją žvelgiama iš kito taško: „Šuo vizgino uodegą ir linksmai lojo. Štai toji akimirka: galėjo šauti, galėjo ir ne; spaudė buožę prie peties ir dar delsė – gardžiavosi pačia galimybe (74)“. Nuskriaustas likimo, našlaitis, neišklaustas Dievo (Tado Blindos, mitinio lietuvių maištininko, genezės artimumas) Domcius savo teologiniuose apmąstymuose (neabejotinas ryšys su „Teologinio traktato“ kai kuriomis linijomis) pateikia kaltinimus Dievui: kodėl neišklausė jo prašymų pagelbėti, kodėl palaiko melagius, kodėl didžiausiu turtu kaime apdovanojo tą, kuris guli su savo dukterim? „O gal kunigai tik rezga visokias pasakaites, ir Dievui visai nerūpi šis pasaulis?“ Domcius išniekina šv. Komuniją. „Pasilenkęs pažiūrėjo, ar iš perverto paplotėlio, ties yla, neištekės kraujo lašas. Nieko. Tada ėmė įnirtingai badyti, draskyti baltą skridinėlį (77).“ Domcius, apimtas visiškos našlaitystės, atsivėrusios tuštumos, sėdi nuleidęs kojas nuo skardžio. „Isos paviršius tykiai suvilnijo. Per upę į kitą krantą plaukė vandens žaltys, statmenai iškėlęs galvą, už kurios klostėsi įstriži raukšlių ūsai. Domcius akimis išmatavo atstumą ir iš rankos virptelėjimo suprato, kad pataikytų. Bet vandens žaltys yra šventas, ir tas, kas jį užmuš, prisišauks nelaimę (79).“ Svarbiausia mitinė lietuvių pasaka apie Eglę žalčių karalienę yra pasaka apie vandens žaltį. Eglės broliai jį užmuša, ir pasaulio tvarka suyra. Domcius tai žino, paskutinė šventumo riba, sulaukanti kerštaujančio paauglio ranką. Žaltį Milošas ne kartą prisimins, minės poezijoje.

Tomo aplinkos žemaitiškumas, pirminė vietos archaika, neatskiriama ir nuo seniausių papročių, taip pat ir sakralinių, susijusi ir su meškos kailiu, ant kurio jis buvo sodinamas dar mažytis. Jis būdavo truputį persigandęs, truputį susižavėjęs. „Lokiai, pažįstami iš šio kailio ir iš paveikslukų, Tomui žadino švelnius jausmus. Gal ne tik jam, nes ir suaugusieji dažnai mėgo pasakoti apie lokius (85).“ Lokio vaizdiniai lydės Milošą iki senatvės; ir pats tuos vaizdinius kitiems kels. Tomo pajautas artimumas miškui, kaip svarbiausiai gamtos žmonių šventovei: „Jeigu nuo jo priklausytų, uždraustų arti, tegu visur siūruoja miškai, o juose laksto žvėrys. Taip svarstė jis ir nusprendė, kad, kai užaugs, sukurs tokią valstybę, kuri visa bus vienas miškas – ten žmonių neįleis, nebent vieną kitą (107).“ Bet yra dar tokių girių, kuriose veisiasi daugybė gyvačių, o vietose, kur negalėjo įžengti žmogaus koja, veisėsi baisūs ropliai, juodi, su raudonomis galvomis, kurie puola žmones ir mirtinai įkanda. Daukantiškos, praamžinos girios su pasakų baisumais. Gyvačių energijos jutimas, kažkokio virpuliavimo, elektros krūvio išspinduliavimo. Kažkas paslaptingo – sykį šovė į susiraičiusią ant kupsto. Gyvatė išnyko, tarsi išgaravo ore. „Kova su gyvatėmis nereiškia, kad Tomas buvo atsikratęs prietarų jų atžvilgiu ar tiksliau – nemalonaus drebulio, kai jautė tą energiją, kuri išsklinda niekada nenusėjamu būdu (110).“ Lietuvių mituose, tautosakoje gyvatei tenka svarbi vieta; ji ne visada atskiriama nuo žalčio. Gyvybės gyvatės metafora vėlyvojoje Mykolaičio-Putino poezijoje kaip mitinis atgarsis.

Ta energija, kurios protas negali apimti, įspėti. Tas dvasios maudulys dėl žudymo, neišvengiamo ir laisvai pasirenkamo. Tas ilgesys – kažko, kas negalėtų taip paprastai baigtis, o turėtų prasitęsti už ribos. Metafizika, kuri pirmiausia ir yra sielos, sąmonės problema. *Isos slėnis* sukurtas ir kaip sąmonės išbandymų vieta. Praradę viltį ar tiesiog negavę iš prigimties galimybės ją įgyti, išlaikyti, žudosi. Savižudybė sudrumsčia pamatinę gyvenimo darną – artimųjų ir aplinkinių. Apsėstieji yra dvasios ligoniai, neišgelbstimi. Jauną sąmonę persmelkia baimė – tai gali atsitikti ir su tavimi. Rizika, kuri traukia ir kaip pramoga, kaip vyriškųjų kompetencijų įgijimas. Tomą įtraukia gamta, jos slėpingumas, paukščiai, ir kartu to laiko bajorų pramoga – medžioklė. Didžiausias jaunos sąmonės išbandymas – sitikimas su mirtimi, ypač paties iššaukta. Tomas kelis kartus nepataiko, tarsi kerštaudamas daužo į pušaitę, pribagainėja dar gyvus tetervinus. Nusimena, pasijutęs lyg nevykėlis. Ir tada Tomui suteikiama galimybė leisti į metafizinius svarstymus. „Taip stengėsi, taip troško, taip jau buvo pripratęs save regėti tikru miško piliečiu, o šičia išgirdo „ne“, – sakytum aukštesnioji ironija atsisako jam suteikti tai, ko jis labiausia nori. Taigi ne. Tad kuo jis turi būti? (201).“ Gal jam nereikia

šautuvo? Gamtos savaiminis iškalbingumas, taip stipriai veikiąs visas senąsias tikybas, tvirtina šią galimybę. Neturi žudyti, jei to nereikalauja tavo paties gyvybės išlaikymas. Tomas eina miško takeliu, apibertu rudais spygliais. „Ir staiga jam pakirto kojas, iš pradžių nesuprato, kas čia vyksta: nieko daugiau, tik rausvi medžių kamienai pajudėjo iš vietos ir ėmė šokti keistą šokį, šviesa šoko tarp paparčių plunksnų. Ne kamienai, o gyvi padarai, apaugę ruda žieve, tačiau esantys ties pačia augalų stichijos riba. Čia pat, priešais jį, stimos rupšnojo žolę, jų smulktės kanopaitės žingčiojo į priekį, bangavo kaklai; viena atgręžė galvą, tačiau, matyt, neatskyrė jo nuo nejudančių daiktų. Tomas tenorėjo, kad šitai truktų kuo ilgiau, kad jis galėtų ištirpti ir nematomas dalyvauti tame magišrame žaidime (202).“ Tai lyg atsakymas į sąmonę užimančią metafiziką – būk kartu, dalyvauk magišrame gyvybės žaidime. Nežudyk. Bet sąmonė yra tarsi nuolat gundoma (gal tai ir yra blogio galia) peržengti ribą. Voveraitė lazdyno krūmo viršūnėje panaši į besirangantį spalvotą žaltį. Žaltys paminimas dėl jau pasakyto draudimo, lyg savaime veikiančio sąmonėje. Bet Tomas iššauna; tarsi iš meilės jai, negalėdamas atsispirti (203). Dvilypė prigimtis: žynio, įsižiūrinčio į gamtą, turinčio reginčiojo galių, ir medžiotojo, pagaunamo instinkto žudyti. Artimai Biliūno „Kliudžiau“ Milošas išskleidžia mirtinai sužeistos jaunos voveraitės agoniją, bendrina ją su žmogaus mirtimi. „Nukritusi ant samanų, ji susinėsdavo ir vėl išsitiesdavo, graibėsi letenėlėmis už krūtinės, pridengtos balta liemene, kurioje ryškėjo kruvina dėmelė. Nemokėjo mirti, mėgino išplėsti mirtį iš savo kūno – kaip smaigą, kuris staiga pervėrė ją ir apie kurį ji ir tegalėjo sukiotis (203).“ Tomas verkdamas klūpo prie voveraitės. Jo veidas persikreipia nuo vidinės kančios. Paima voveraitę ant rankų, bet nebetrokšta jos turėti sau – greičiau nori „atiduoti save voveraitei – taip šaukė vidinis balsas, tačiau šitai buvo neįmanoma“ (203). Sunkiausia išvert gyvybės mažumą, menkumą, gailumą. Mirtis priartina prie paslapties, bet tik trumpam. „Jam ir vėl atsiskleisdavo kažkokia paslaptis, bet tik tokią trumputėlę akimirką, jog tuoj pat ir užsiskleisdavo (203).“ Metafiziniai jautimai pereina į teologinius, nėra ribos. „Žvėreliai neturi sielos. Vadinasi, žudydamas gyvūną, nužudai jį amžinai. Kristus neturės galios jai prikelti. Senelė šaukė: „Pagelbėk“. Kristus ją priglobs ir parodys kelią. Jeigu jis viską gali, tai galėtų išganyti ir voveraitę. Net jeigu voveraitės nesimeldžia, bet juk šitoji meldėsi, nes melstis – tai tas pats kaip norėti gyventi. Ir šičia jis kaltas. Niekšas (204).“

Lyg savaiminis Gedos prisiminimas iš *Adolėlio kalendorių*: „Dabar beveik supratau savo vaikystės kaltę, kai iš tinklo ištraukęs prigirdžiau vandeny mažą, juosvą antytę... Kokia skaudi patirtis man atsivėrė! Koks „negražintinas“ tapo ežeras, dangus, aplinka.. Stačiai – buvau nustėręs, lyg apakęs, lyg praregėjęs... Dalykai, kurie suvisai pakeičia žmogų ir pasaulį. Velioniui V. D. sakydavau, kad taip baisiai niekad nesijaučiau. Biliūniškumas, skirtas visam pasauliui (288).“

Metafizinių svarstymų šerdis – kaltės jautimas. Sąmonės nerimas, ieškantis išeities. Turi būti kažkas, kas paguostų, nuramintų. Kažkas čia arba anapus. Taip perteikiama ir Tomo savijauta. „Kad būtų galėjęs prie ko nors prisiglausti, išsiverkti, kam pasiskųsti. Ūmai jis panorė, kad ažuolas, pro kurį jis praeidavo traukdamas bityno pakraščiu, pavirstų gyva būtybe, ir tas noras buvo toks didelis, jog net susirietė nuo maudulio po krūtine ir baimės, panašios į tą, kurią patirdavo supdamasis aukštai sūpuoklėse (206).“ Stulbinantis atitikimas tarp lietuvių liaudies dainų, reiškiančių ažuolo – tėvo paraleles, skleidžiančių šakų – rankų metaforas. Noras glaustis prie ažuolo kaip prie gyvos būtybės yra metafizinė nuoroda į senosios tikybos šaltinius. Metafiziniai jautimai bendri giliesiems sąmonės išgyvenimams, kurie gali būti grindžiami, motyvuojami skirtingais tikėjimais, skirtingomis religijomis. Tomas rausiasi bibliotekoje, aptinka *Al Koran*, žino, kad tai musulmonų šventa knyga. Kas nors iš Tomo prosenelių turbūt domėjosi šia religija. „Nors kai kurios pastraipos buvo nesuprantamos, Tomas vis tiek skaitė ją su malonumu, nes knygoje buvo mokoma, kaip žmogus turi elgtis, kas galima ir kas ne, o be to, garsiai tariami sakiniai skambėjo įtikinamai (206).“ Koranas traukė ir Gedą – ryžosi

versti. Bet paslaptis lieka – metafiziniai sąmonės judesiai *Isos slėnio* tekste natūraliai pereina į teologinius. „Dievas. Kodėl gi Jis sutvėrė šitokį pasaulį, kuriame tik mirtis, mirtis ir mirtis. Jeigu Jis toks geras, tai kodėl net rankos negalima ištiesti, kad tu ko nors neužmuštum, negali paeiti takeliu, neužsistojęs ant kirmino ar vabalėlio, nors ir kaip stengtumeis nesutrypti (207).“ Senoji lietuvių mitologija kalbėjo apie daugybę smulkių dievybių, saugojusių kasdienius žmonių žingsnius žemėje, skatinusių sąmonės budrumą. Ir kartu liudijo aukštąjį lemties planą, apie kurį Tomui pasakoja auklė Antanina. „Antanina pasakojo, kad deivė Verpėja sėdi danguje ir verpia likimo gijas, o kiekvienos gijos gale siūbuoja žvaigždė. Jeigu žvaigždė krenta, vadinasi, ji nukirpo giją, ir tuomet koks nors žmogus miršta“ (208). Bet tokio paaiškinimo Tomui neužtenka, jis savy nešiojasi kaltę, kurios nenori išpažinti bažnyčioje; atsakant į surašytus klausimus praleidžiami svarbiausi dalykai. Jis meldžiasi savyje, viduje, – aukščiausia, ką gali pasiekti atskira sąmonė. Bet Dievui skirtus žodžius girdi ir Isos pakrančių demonai; Milošo teologinių svarstymų, pakeliamų berniukui, neapleidžia ironija; kituose tekstuose ji įgyja autoironijos atspalvį. Bet kartu tai labai rimta, ir demonai paniūra išgirdę maldoje prašymą leisti suprasti pasaulį tokį, koks jis yra iš tikrųjų, o ne kaip rodosi: „dalykas vis dėlto buvo rimtas“.

Gal rimčiausias ir giliausias prisiminimas iš vaikystės apie vandens žaltį. Po daugelio metų parašytame eilėraštyje „Rue Descartes“ (Kvietkausko vertimas „Rinktiniuose eilėraščiuose“, 2011) tas prisiminimas įgauna metafizinės kaltės, kartu ir išpažinties atspalvį; dargi ir pelnyto atpildo: eidamas mišku prie upelio metęs akmenį į žolėje glūdėjusį vandens žaltį... Sulaužęs draudimą, iki šiol galiojantį Lietuvoje (gal labiau Žemaitijoje) – nemušk, neskriausk žalčio, globok, padėk pieno, radęs negyvą, pagarbiai palaidok. Žaltys lemia gyvenimo vaisingumą – žemės, visų jos gyvybių, žmonių. Susijęs su dievais, dieveliais. Greimas pritariamai pacitavo Jono Balio pateiktą apeiginę dainą:

Oi tu žalty, žaltinėli,
Dievų siuntinėli,
Veskie mane in kalnelj,
Pas mielą dievelj.¹

Taip, *Isos slėnis* turi ir užslėpto teologinio traktato žymių kaip Milošas pokalbiuose su Fiutu percituoja kažkieno nuomonę². Biblioteka teikia religinių ieškojimų galimybes – katalikų, evangelikų, musulmonų. Gamta, žemė, vanduo tebėra išlaikę pirminės vietos tikybos rašto liekanas, matomas, girdimas, žinomas iš dainų, pasakojimų, iš draudimų. Vandens žaltys yra svarbiausias pirminio patyrimo ženklas, nors daugiausia išgyvenimų jaunam herojui sukelia voveraitės mirtis. Mirtys yra susijusios, vienas draudimas pereina į kitą. Draudimu sąmonė skatinama elgtis atsargiai, nuolat tikrintis, kreiptis į Galią, nuo kurios jaučiasi esanti priklausoma. Jauna sąmonė panyra į gyvenimą kaip į savo paties atradimą: savo kūno, ankstyvųjų erotinių potraukių, noro pažinti, neišvengiamų kalčių, kentėjimų, vienatvės. Milošas grįžo į šią savo patirties erdvę jau pabandęs išėiti iš pirminių konkretybių, prisisiekti universalijai, bendrųjų tiesų, jų tyrimų. Galbūt pajutęs, kad visos universalijos kūryboje lieka negyvos, jei jų nemaitina gyvoji patirtis. *Isos slėnio* rašymu Milošas laisvino lyg kokį užslėptą balsą savyje – balsą, kurį galima suprasti ir kaip nusikaltimo prieš žaltį problemą. Kartu plėte patirties visumą, gilino, nukėlė ją į praeitį ir kartu į ateitį. Kas laikoma rimtomis teologinėmis problemomis, pirmiausia gali pasirodyti kaip bręstančio berniuko klausimai Dievui.

Milošas Europos literatūroje turi išskirtinę moralisto žymę, prie moralės problemų kūryboje nuolat grįždavo. Visa rašytojo kūryba telkiama apie žmogaus situacijas permainingame, skaudžiu, netgi

¹ Algirdas Julius greimas, *Tautos atminties beiėškant*, Vilnius – Chicago, 1990, 319.

² *Maištingas Czeslawo Miloszo autoportretas. Pokalbiai su Aleksandru Fiutu*, Vilnius: Alma Littera, 1997, 36.

katastrofiškų įvykių perpildytame XX a. Dostojevskiškos nusikaltimo ir kaltės, bausmės, sąžinės, problemos, sueinančios į gėrio ir blogio santykius. „Czemuz bym, matko, miał nie wierzyć w Piekło, / Jeżeli uścisk wymieniałem dłoni / Z tymi, co w swoich nie patrzących oczach / Noszą niepokój i fałsz potępieńców?“ („Kodėl, motin, Pragaru tikėt neturėčiau, / Jei delnus tų esu spaudęs, / Kurie savo aklose akyse / Nerimą neša ir pasmerktųjų melą?“, versta Juozo Kėkšto). Taip klausama 1949 m. eilėraštyje „Motinos kapas“.

„Unde malum?“ Iš kur blogis – neatsakomas klausimas. Blogis yra taip pat, kaip yra gėris, blogio ir gėrio kova amžina, ir ji vyksta žmogaus sieloje, žmogaus likime. Nuo pat savo sąmonės pradžios žmogui sunku buvo paaiškinti, dėl ko taip skaudžiai kenčia, kodėl taip neatmazgomai susipainioja likimo siūlai. Kodėl žmogus tarsi paskatinamas nusikalsti, lyg pastumiamas kaltės linkui. Blogio personifikacija pačiuose seniausiuose tikėjimuose, taip pat ir lietuvių. Krikščionybės atida blogiui, veikiančiam pasaulyje. Lietuvių tautosakos velnias, žmogaus kiršintojas, gundytojas, pinklių spendėjas, blogio galių valdytojas.

Milošas, pačioje *Isos slėnio* pradžioje atsigręždamas į tautosaką, į tautosakos rinkėjus, prie Isos užrašiusius senų, pagonybę siekiančių motyvų, užčiuopė galimybę į savo pasakojimą įvesti ir velnią. Domėjęsis manicheizmu, gnostine religija, pripažįstančia blogio savarankiškumą, Lietuvos velnią, velnius jis prisiminė iš vaikystės, atpažino juos kaip pasaulėvokos elementus, kaip ypatingo, vandeningo, pelkingo kraštovaizdžio neišvengiamybę suprojektuotą sąmonės. „Isos slėnis ypatingas tuo, jog čia yra daug velnių, daugiau negu bet kur kitur. Galbūt sutrūniję gluosniai, malūnai, pakrančių brūzgnai labai tinka būtybėms, kurios pasirodo žmonėms tik tada, kai pačios to nori. Mačiusieji sako, jog velnias yra nedidelis, devynmečio vaikišcio ūgio, dėvi žalią frakelį, krakmolytą nėrinių krūtinę; plaukai supinti į kaselę, mūvi baltomis kojineėmis ir aukštakulniais bateliais – jais stengiasi paslėpti kanopas, kurių gėdinasi (7).“ Velnio apibūdinimas atitinka tautosakos vaizdinius. Tautosakinis yra ir kitas piktosios dvasios pavadinimas, paplitęs ir prie Isos, – „vokietukas“. Anot Milošo, tai rodo, kad velnias yra progreso šalininkas. Gali toks būti, visos jėgos žmogaus pasaulyje gali veikti ambivalentiškai. Galių, taip pat ir velnio, veikimas atrodo labai svarbus močiutei Misiai. Neabejotiną blogį velniai suteikia Baltazarui, vieno svarbiųjų *Isos slėnio* pasakojimų veikėjui. „Velniai pasirinko kankinti visų pirma Baltazarą. Niekas net nebūtų galėjęs to įtarti, nes iš pažiūros jis atrodė kaip žmogus, sutvertas vien džiaugsmams (30).“ Velnio apsėstas, – tautosakinis, paprotinis dvasiškai nesveiko, kokios nors manijos apsėsto žmogą apibūdinimas. Už Baltazaro apsėstumo slypi kaltė – šovė į belaisvį, šovė be būtinybės, jau buvo saugus. Ir nežinia – kodėl, pats sau negali paaiškinti. „Paskui iš visų jėgų stengėsi prisiminti, kodėl nuspaudė gaiduką, bet vieną kartą jam atrodė, kad tai padarė tikrai dėl vienokios priežasties, o kitą sykį – kad dėl visai kitokios (36).“ Nuo sąžinės košmarų ieško pagalbos išpažintyje, paskui pas burtininką Masiulį, burtų apeigos vyksta senoje kalvėje, su žolėmis ir šnabždesiais, bet kaltės galia pasirodo burtininkui neįveikiama. Nepadeda ir garsusis Šilalės rabinas – jau pačioje Žemaitijos glūdumoje. Neranda ramybės. Galiausiai padega savo namą, tarsi girdėdamas balsą: „Netrukus jau pasibaigs.“ Pritrenkę jį kaimo vyrai ištaria: „Velnio vaikas.“ Paskutinės išpažinties išklauses klebonas Monkevičius pamoksluose apie velnio žabangas, spendžiamas žmogaus sielai, pasiremdavo ir tikrais pavyzdžiais, todėl daug kas ir iš Baltazaro iškilo į viešumą. Baltazaras mirdamas kartojo „Jis yra čia“, ir tie žodžiai skambėjo su tokiu įsitikinimu, kad ir klebonui darėsi neramu.

Isos slėnio veikiantys asmenys vienaip ar kitaip yra palieti blogio, gėrio, kaltės, sąžinės klausimų. Žmogaus prigimtis sudėtinga, nepaklūstanti ir savo sąmonės valingajai daliai.

Tomas, pagalvojęs apie Baltazarą, pajunta, kad jokia sėkmė, joks turtas ir apsukrumas negali apsaugoti nuo sielos ligos ir jį „apimdavo nerimas dėl savo likimo, dėl visko, kas jo dar laukia ateityje“

(33). Apibendrinimas: „Jis savyje nešiojosi savo kaltę, kuri buvo vientisa, bendra ir nedaloma į atskiras nuodėmes (209).“ Egzistencinės kaltės jausmas, visada didesnis už konkrečius prasižengimus, išplečia moralės lauką, suteikia sąmonei nuolatinę savitikrą.

Kaltę jaučia močiutė Dilbinova, trūkčiojanti paskutinė jos išpažintis: „Nemylėjau vyro – tegu – man – atleidžia [...] Mano sūnus... aš pasakysiu... (172).“ Nebepasako. Kažkas slypi senelio Surkonto ir Baltazaro santykiuose, galbūt neteisėto sūnaus paslaptis; Baltazarą senelis visokeriopai remia, močiutė Misia dėl to pyksta. Baltazarui merdinti Tomas mato senelį labai sudirgusį. „Visuomet ramus ir švelnus, jis dabar atsakinėjo šiurkščiai, nosisukdavo, žili, trumpai pakirpti jo ūsai šiurpsojo, tarsi po jais slypėtų kažkokie neišsakyti žodžiai. Nuėjo į kaimą ir sėdėjo prie ligonio lovos, o ligonis vis dar nebuvo atgavęs sąmonės (221).“ Neišsakyti žodžiai, kaip ir tai, kas nepasakoma (nebespėjama pasakyti) rodo sąmonės būseną, kurioje susipina kaltės jautimas, netikrumas, abejonė.

Krikščionybės skilimai – skausmingiausius teologinius išbandymus pakėlė vienas iš istorinių Surkontų – Jeronimas. „Tačiau Surkontui teko patirti sielos kančias, išdaviko dėmę, ir jis vis perkratinėjo savo žengtus žingsnius, niekada nebūdamas iki galo tikras, ar pasielgė taip, kaip derėjo. Įsipareigojimai karaliui, Rei Publicae ir kartu įsipareigojimai kunigaikščiui, kuris nepriekaištavo jam dėl teologinių skirtumų. Pasibjaurėjimas papistais ir kartu neapykanta įsibrovėliams, kuriems turėjo linkėti sėkmės, o ne pralaimėjimo. Eretikas katalikams. Vos pakenčiamas atskalūnas – protestantams. Iš tikrųjų, galėjo tikrai kartoti: „It supuvęs šuo stoju prieš savo Viešpaties Dievo veidą.“

Atsitiktinumo dėka pavyko sužinoti, kad paskutinis Jeronimo palikuonis, leitenantas Johanas fon Surkontas, teologijos studentas, žuvo Vogėzuose 1915 metais. Jeigu jis guli palaidotas rytinėje atšlaimėje, ten, kur tankios kryžių gretos, iš tolo panašios į vynuogynus, leidžiasi į Reino slėnį, tai žolės, augančios ant jo kapo, siūruoja sausi vėjai, atskridę nuo gimtosios Lietuvos (95).“

Kažkas labai lietuviška slypi šioje vėjų iš gimtosios Lietuvos paguodoje, kažkas dainiška raudiška, kas iškyla iš seniausių archetipų, lemia lyrinę transcendenciją, kartais pasirodančių ir dabartyje, ypač kalbant apie jaunus žuvusius kareivius, partizanus. Kaip Alfonso Maldonio eilėraštyje broliui „Se leži litvanec“

Nuo Žuženberko žemyn
Pro baltų obeliskų miškelį
Žiūriu į tavo paskutinę,
Nežinomą poilsio vietą,
Mano broli,
Lietuvio artojo sūnau...
Ketvirtą dešimtį metų
Tu eini paskutines
Žuvusio kareivio pareigas,
Ketvirtą dešimtį metų
Tu guli kietoje, sausoje
Laščės ir Smukos plynaukštėje.

[...]

* * *

Ką suvokiame, suvokiame iš daugelio kartų, grįždami, iš naujo bandydami užpildyti tai, kas liko praleista. Bet esminiai dalykai lieka neužpildomi – iš čia neapleidžiantis kūrėjo liūdesys. Galime matyti

„Pasaulį“ lyg ankstyvąjį *Isos slėnio* prieangį, poetinį įžengimą į pirminį patirties pasaulį kaip į vaizdinę filosofiją. Pasaulis modeliuojamas pagal pirminę patirtį; *Isos slėnyje* jis užsipildys realijomis, gamtovaizdžio, sodybos aprašymu, geografija virs poetine, bet nepraras tikrumo – žmonių, jų istorijų, vardų. Papročiai, netgi prietarai, jau atitrūkę nuo mitinių šaknų, išlikę atmintyje, paliudyti, matomai ir nematomai bus jausti romano audinyje. Bet ir išliks atmintyje kaip branduoliai. Atsiminsi ir atminties siūlas gali vėl pradėti vyniotis.

Berklio universiteto Folkloro katedroje (joje dirba tik vienas autoritetingas profesorius, bet teikiami magistro laipsniai), kurioje yra folkloro archyvas, kaupiantis įvairią folkloro medžiagą, rinktą ir iš lietuvių kilmės asmenų, Reginai Buivydaitei-Dringelienei pavyko aptikti ir Milošo pėdsakų. Aušros Danieliūtės publikacijoje „Tautosaka iš Alano Dundeso archyvo“¹ pateikta ir Milošo, 58 m. profesoriaus, prisimintų, 1969 m. Peterio Miloše (sūnaus) užrašytų lietuvių tautosakos pavyzdžių su paaiškinimais. Lenkų kalba, kaip jie išgirsti kaime netoli Kėdainių, Vidurio Lietuvoje apie 1919–1923 metus. Paminima, kad iš tėvų Aleksandro ir Veronikos Milošų, bet atrodo, kad daugiausia iš auklės Antaninos Rupis (tik čia ir paminima reikšmingos vaikystės personos Antaninos pavardė; gal užrašyta ne visai tiksliai; pavardžių žodyne artimiausios formos būtų Rupšis, Ruplis, bet galėjo būti ir tokia vyriškos pavardės forma – Rupis, Rupys).

Patarlė: „Diabeł w Komże ogonem na msze dzwoni“ (Velnius su kamža, o uodega mišioms skambina). Pateikėjas paaiškines, kad šioje patarlėje kalbama apie veidmainystę, kad žmogus galįs daryti priešingus dalykus, kad velnias gali aukoti mišias. Patarlę galima taikyti bet kokiai veidmainystei, nebūtinai tik gėrio ir blogio. Veidmainis taip apibūdinamas už akių.

Keiksmas: „Żeby tobie się s[k]ręciło“ (Kad tave susuktų).

Pateikėjas paaiškines, kad keiksmas buvęs dažnai vartojamas, trokštant žalos tam, kam buvęs sakomas. Ir vyrų, ir moterų, dažniau vaikų nei suaugusiųjų.

Keiksmas: „Żeby [ty] poszedłbyś na sóche [suchie] lasy“ (Kad tu į sausus miškus išeitum).

Paaiškinta, kad taip buvę sakoma asmeniui, kurio veiksmai erzindavo; šis paprastai neatsikirsdavo.

Keiksmas: „Żeby ciebie pporun spalił“ (Kad tave perkūnas sudegintų).

Tai esąs gana rimtas keiksmas, išreiškiantis pyktį arba norą pakenkti. Vaikai prieš tėvus neburnodavę, retai ir prieš suaugusiuosius.

Liaudies pasaka apie lapę ir vilką. Lapė įtikina vilką, kad jis gali pagauti žuvų, įmerkęs uodegą į valstiečių iškirstą eketę. Ji pasako, kad uodegą reikia ištraukti, kai pajus prie jos prikibusią žuvį. Vilkas taip ir padaro, o lapė tupi ant ledo, žiūri į jį ir kartoja sau: dar minutė, dar minutė, ir vilko uodega prišals!

Jeszcze chwilka, jeszcze chwilka i przymarznie ogon wilka (Dar minutė, dar minutė, ir prišals vilko uodega).

Liaudies medicina. Ponas Milošas vaikystėje, apie 1923 m., sužinojo, kad sena duona su voratinkliu, uždėta ant kraujuojančios žaizdos, tą žaizdą užgydo, bet nematęs taip gydant.

Prietas. Vaikystėje (apie 1920 m.) Milošas girdėjęs, kad medžioklė bus sėkminga, jeigu prieš išeidamas pamatysi merginos kelį. Mergina ar moteris turi pasikelti sijoną ir parodyti kelį vienam arba daugeliui medžiotojų. Sijonai buvę ilgi. Girdėjęs šį prietarą būdamas 12 metų. „Ponas Milošas nemedžioja ir šiuo prietaru netiki.“

Prietas. Iš savo auklės Antaninos Rupis, gyvenusios toje vietoje visą gyvenimą, sužinojęs, kad jeigu žaibuoja ne audros metu, tais metais lazdynai bus nederlingi. Kad būtų paveiktas riešutų derlius, žaibuoti turi pavasarį prieš riešutams

¹ *Tautosakos darbai*, III (X), parengė Kostas Aleksynas, Leonardas Sauka, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1994, 166–203.

bręstant.

Prietas. Iš auklės Antoninos apie 1921 m. Milošas sužinojęs, kad negalima dėti duonos kepalų apversto, kad tai neša nelaimę. Mano, kad buvęs prietas nelaimėi nukreipti, tačiau jo neprisiminė. Pabrėžiama, kad Antonina Rupis gyveno toje pat vietoje visą gyvenimą, žmonės retai kraustydavosi, visi gyventojai buvę katalikai.

Prietas. Jeigu naktį tau kelią perbėgs juodas katinas, išstiks nelaimė. Pateikėjas manęs, kad nieko nebuvo galima padaryti, kad nelaimės išvengtum, nors tuo nebuvęs tikras.

Prietas. Apie 1919–1923 metus savo kaime Milošas sužinojęs, kad išpilti druską yra blogas ženklas. Reikia mesti druskos žiupsnelį per kairį petį. Tuo buvę tikima.

Prietas. Būdamas aštuonerių metų iš savo auklės Antoninos Rupis sužinojęs, kad negalima eiti atbulomis, nes taip matuoti savo motinos kapą. Kaime nieko nematęs vaikščiojant atbulomis.

Prietas. Savo kaime sužinojęs, kad tą, kuris sudaužo veidrodį, išstinga nelaimė. Norint jos išvengti, reikia mesti veidrodį į tekančią upę. Prietas apylinkėje buvęs paplitęs, pateikėjas pats juo netikės.

Prietas. Vaikystėje Milošas sužinojęs, kad jei eidamas medžioti vyras sutinka moterį su tuščiais kibirais, medžioklė nepasiseks. Girdėjęs šį prietarą iš žmogaus, su kuriuo eidavo medžioti. kažkas buvo daroma, norint nesėkmės išvengti, kažkas panašaus į šokimą ratu ar beldimą į medį, bet nebuvo tuo tikras.

Prietas. Žinojęs, kad išgirdus pavasarį kukuojant gegutę, reikia kišenėje barškinti pinigais ir kiekvienas „kukū“ tuo metu skaičiuojamas kaip vieneri tavo ateinančio gyvenimo metai. Pavasarį nešiodavęsi pinigų. Nežino, kas jį to išmokė, bet visi kaime taip elgėsi.

Prietas. Iš auklės Antoninos Rupis sužinojęs, kad jeigu vakare žvakės šviesoje pažiūrėsi atgal į veidrodį, pamatysi velnią. Kaime tuo tikėję, bet jis pats netiki.

Liaudies paprotys – šventas gyvūnas. Žinojęs, kad gandrai yra šventas gyvūnas ir kad niekas negali jam daryti žalos. Papročio griežtai laikytasi. Jei gandrai susisukdavo lizdą netoli kieno nors namo ar klėties, tai buvę laikoma didele laime. Apylinkėje buvę gausu gandrų. Apylinkėje buvo miškas su gausybe laukinių gyvūnų.

Liaudies paprotys – šventas gyvūnas. Vaikystėje Milošas sužinojęs, kad kregždė yra šventa, kad jos lizdo niekada nevalia ardyti; netgi paliekamos durys atviros arba iškertama speciali anga. Visi to laikėsi.

Posakis liaudies žaidime. „Tchur tchura“ (Kirtis ant „a“).

Šį posakį išgirdęs ir išmokęs iš vaikų. Taip sakydavęs tas, kas norėdavęs išeiti iš žaidimo, kai matydavo, kad pralaimės ar nebenorėdavo toliau žaisti.

Liaudies gestas. Jį išmokęs iš savo vaikystės draugų. „Gestas padaromas įkišant nykštį tarp didžiojo ir bevardžio piršto taip, kad išlįstų nemaža nykščio dalis, įskaitant ir nagą. Norint parodyti gestą kitam, pusiau ištiesiama ranka ir padaromas šis gestas, kumštį nukreipiant į tą asmenį.“ Tai buvę laikoma didžiausiu įžeidimu. Obsceniškas gestas ir nepaprastas įžeidimas. Berniukai rodydavę, vienas kitam ir rimtai nereaguodavę.

Šis gestas galėjęs būti padaromas kišenėje, besikalbant su raganiumi, taip buvę galima išvengti jo galių. Gestas dar galėjęs būti padaromas kišenėje galvojant apie kitą asmenį ir norint jį paniekinti. Bet šis gestas nereiškęs mirties linkėjimo.

Paaikškinimuose: „P. Czesław Miłosz, 58 m. Profesorius, lietuvis. [Kalba] lenkų, anglų, prancūzų, rusų kalbomis. Berkeley, California. U. Peter Miłosz 1969 m. vasario 17, 20, kovo 1, 10 d.“

Dar kiek atskirai apie Antaniną. Auklė – ypatingas vaidmuo; sėkmingai atliktas, vaiko sąmonėje jis gali palikti pėdsaką visam gyvenimui. Pirmoji *Isos slėnio* Tomo auklė, kai buvo dar mažas, Polia, o vėliau Antanina. Romane Antanina nepasirodo kaip atskira veikėja, bet jos svarba numanoma, ji yra neatskiriama vaikystės namų dalis, nuo jos daug kas priklauso, ji turi raktus. Antanina vietinė, ir per ją Tomas itin surištas su vieta, su papročiais, prietaisais, keiksmiais, gestais. „Antanina vaikščiodavo atkišusi pilvą, pridengtą dryžuota prijuoste (greičiausiai tai namų audimo drabužis, kaip būdinga žemaičiams, dryžuotas). Prie juostos nešiojosi raktų ryšulį. Jos juokas buvo panašus į žvengimą, o širdis buvo sklidiną gerumo visiems. Antanina šnekėjo dviejų kalbų mišiniu: lietuvių – savo gimtąja, ir lenkų – pramokta vėliau. Kaip ji kalbėjo, matyti, pavyzdžiui, iš tokio geraširdiško pašaukimo: „Tomas,

kuodz, dam kauptura!" (14). Su Antanina Tomas išeina iš sodybos – į pasaulį, prie upės ir į kaimą. „Žemyn, prie upės ir į kaimą, jis iš pradžių bėgdavo tik tada, kai Antanina į šoną įremtoje geldoje nešdavosi skalbinius, pasidėjusį ant jų medinį plaktuvą, kitaip vadinamą kultuve. (11)“ Antanina yra lyg koks moteriškosios sodybos dalies centras, apie ją spiečiasi moterys, kalbamas, dainuojama, pasakojama. „Vakarais virtuvėje, kur apie Antaniną susispietusios mergiotės verpdavo ir aižydavo pupeles, Tomas laukdavo vis naujų pasakojimų ir baisiai sielvartaudavo, jei kas nors sutrukdydavo šią pramogą. Klausėsi dainų, o ypač jį domino toji, kurią paminėjęs Antanina slaptinai šypsodavosi ir sakydavo, kad tai ne jo ausims (21).“ Su Antanina, su virtuve, su ten rudenio ir žiemos vakarais vykstančiu gyvenimu, siejosi pirminiai Tomo gyvenimo pažinimai – iš dainų, pasakojimų, iš „draudimų“, kurie tarsi kuždėjo, kad gyvenime esama paslapčių, gražių ir baugiai baladiškų: kare žuvusio raitelio dvasia naktį sugrįžta pas mylimąją... Šeimyninėje Antanina su moterimis dažnai šnekėdavo apie ponus, kokie žiaurūs buvę.

Vienas ponų žaidimas itin kaitino Tomo vaizduotę: kartą liepę mergaitei įlipti į medį ir kukuoti, o tada jį šaudę." Turėjo jau savo pirmųjų erotinių patyrimų. O „Antaninos atodūsiuose Tomas pajuto ne tik pasipiktinimą bei nuostabą, bet ir pranašumą prieš jį, taip pat poną (81).

Su Antanina ir močiute Surkontova Tomas eina į Prisikėlimą, patiria šventnakčio misteriją, kuri jautrią berniuko sąmonę tarsi sugrąžina į senąjį laiką, kai prisikėlimas buvo pavasario pradžia. „Viršuje juda medžių šakos, šalta, jau pradeda aušti, mirga moterų skarelės ir plikos vyrų galvos, eisena vingiuoja aplink bažnyčią, palei akmenų sieną, – visa tai Tomas įprato laikyti pavasario pradžia (26).“ Antanina kaimietišškai dievobaiminga, dievobaimingumas neatskiriamas nuo dievinančios meilės kunigui Peiksvai: „nuplauna nuodėmes, – dūšaudavo, – beveik kaip geležinėmis šukomis drasko viduje“ (40). Tomas persiima Antaninos vertinimais: „Kadangi Antanina, tardama Magdalenos vardą, nusispjaudavo, Tomas į Magdaleną žiūrėjo su priešišku, nors tam neturėjo jokio pagrindo (41).“

Aprašoma, kaip Antanina prie paplavų duobės pjaudavo vištas.

Dėdama vištą ant trinkos ir rengdamasi smogti kirvuku, ji išpūsdavo ir suspausdavo lūpas; višta, išsigandusi, bet nelabai, matyt, galvodavo, kas gi čia bus, o gal ir visai nieko negalvodavo. Blykstelėdavo ašmenys, Antaninos veidą iškreipdavo skausmas (bet drauge lyg ir šypsena), paskui – daužosi sparnai, ant žemės šokčioja pūkų kamuolys. Tomui kūnas eidavo pagaugais, todėl jis stengėsi viską stebėti. Kartą buvo ištis nepaprastas reginys. Didžiulis gaidys pašiauštomis, auksu blizgančiomis plunksnomis ūmai puolė skristi jau be galvos, atkišęs į priekį raudoną kaklo strampą. Tą begarsį skrydį tinkamai įvertino Antanina – ji stovėjo išsižiojusi iš nuostabos ir susižavėjimo, nes gaidys nukrito tikrai atsitrenkęs į liepos kamieną (55).

Dalyvaudamas Antaninos, auklės ir tarsi namų ekonomės, tvarkytojos gyvenime, Tomas įgauna įvairių patirčių – epizodas su gaidžiu suartina su tomis gyvybės paslaptimis, kurias patirs medžiodamas ir dėl kurių turės sunkių išgyvenimų.

Antanina Tomą kontroliuoja, jo pasigenda, ieško, žino, kad jis „vėl pas Akulionius nulėkė“ (71). Nenori, kad jis ilgai būtų su Domcium, išsitempia jį už pakarpos. „Domcių ji vadino pašaipiai ir bjauriai lietuvišku žodžiu „rupūžiukas“, tai rupūžių giminaitis (72).“ Antanina daug ką gali paaiškinti, net pačius paslaptinčiausius dalykus. „Anot Antaninos, žmogaus siela ilgai sukiojasi aplink savo paliktą kūną. Sukiojasi ir apžiūrinėja save ankstesnįjį, stebėdamasi, kad ligi tol save pažinojo tik neatsiejamą nuo kūno (179).“ Iš tokių Antaninos paaiškinimų galima daryti prielaidą, kad ji savo patirtyje tebeturėjo senosios lietuvių (žemaičių) pasaulėvokos vaizdą. Milošas kaip tautosakos pateikėjas paminėjo tik kelis trupinius, o *Isos slėnyje* senųjų vaizdinių yra daug daugiau. Aišku, kad paminėjo kelis į galvą atėjusius dalykus, prašomas. Bet paminėjo kaip lietuvis, kaip liudininkas, perėmėjas.

Isos slėnio pabaigoje Antanina simboliškai atsisveikina su išvažiuojančiu Tomu. Atsiskiria ir pasakotojas, anksčiau veikęs kaip sąmonės dubleris, – galima kreiptis į tą, apie kurį ir kuriuo pasakota: „Tavo vėlesnis likimas visiems laikams liks kaip vaizdinys, niekas neįmins, ką iš tavęs padarys pasaulis, į kurį dabar keliauji.“ Atsisveikinime slypi troškimas atsiminti ir užmaršties neišvengiamumas. „Jis troško įsiminti. „Užmirši tu mus, oi, užmirši“, – šnekėjo Antanina, kai susidūrė ant laiptelių, ir, liūdna, suėmė abiem delnais Tomo veidą (241).“

Tekstas užbaigiamas, bet neužsibaigia. Grįžtama į praeitį, bet veiksmas nukreiptas į ateitį. *Isos slėnio* tekstu sąmonė motyvuoja save ir pati reiškiasi kaip žvilgsnio į save galimybė.

[...]

NEVIENALYTIS KALBINIS KRAŠTOVAIZDIS

Būti tarp savų kraštovaizdžių ir veidų... Tarp pirminės autentikos, kurią reikia saugoti, nepažeisti. Jaunam Milošui atrodė įtartina, kad Mickevičiaus *Pono Tado* lietuviškas gamtovaizdis – nevienalytis, tarsi sudėtinis. Ne visai mūsiškas. Ankstyvas sąmonės skyrimas – mūsiška ir nemūsiška. Bukai neauga Lietuvoj. Bet poemoj jie įgyja bendrumą, nes yra medžiai. Medžiai tarp kitų medžių. Bendrumas ir iš lytiškumo. Vienis, susidarantis iš skirtybių. Medis yra Milošo biografijos, kūrybos veikėjas, viena iš pasaulėvaizdžio ašių.

XX a. pradžios Lietuvos kalbinis kraštovaizdis taip pat buvo nevienalytis. Dvarai ir mažesni dvareliai, kalbantys lenkų kalba. Ir ne tik dvareliai, bajorkiemiai, smulkiųjų bajorų kiemai. Bet nėra visiško kalbinio atsiribojimo: šlėktos tarp savęs kalbasi lenkiškai ir meldžiasi iš lenkiškų maldaknygių, bet sodžiuje, turguje be vargo bendrauja ir lietuviškai. Ten, kur buvo dvarų, dvarelių, arba miesteliuose, dažnas ir sodietis galėjo susikalbėti lenkiškai, rusiškai. Suvokimas, kad kalbėti lenkiškai yra nemūsiška, atsiranda vėliau, ryškiau tautiškai apsisprendus.

Milošo lietuviškoji recepcija iki šiol pernelyg yra ribojama kalbos. Neįstengiamo matyti jausti Milošo kaip krašto kultūros dalies, atskirais atvejais – ir reprezentacinės figūros. Lietuvos dvasios – metafora, kuri turi įsukamąją galią, dvasios veikia ir anapus kalbos arba per bekalbius tarpininkus – daiktus. Ciklo „Lietuva po penkiasdešimt dvejų metų“ (jo impulsai iš 1992 m. lankymosi Lietuvoje ir Šetenuose) eilėraštyje „Kas?“ yra Raineriui Mariai Rilkei artimos daiktų apologijos:

Būkite savimi, daiktai šios žemės, būkite savimi.
Nepasikliaukite mumis, mūsų alsavimu.
Godžiom ir perkeičiančiom akim,
Mes ilgimės jūsų, jūsų tikrumo,
Kad liktumėte tokie, kokie esat savy,
Švarūs, niekieno neįžiūrimi.

Bekalbės Lietuvos dvasios, kylančios ir iš *Isos slėnio*, yra ir taip suvokiamų daiktų dvasios, kūrybos iniciatorės.

Milošas, kai bandome jį suprasti, verčia grįžti atgal, į laiką tarp Mickevičiaus ir Maironio, į laiką tarp lituanistinio sąjūdžio Vilniaus universitete, ankstyvojo *Aušros* nacionalizmo ir Lietuvos Respublikos susikūrimo, bet kartu ir Vilniaus netekimo. Vilnius, Vilniaus ir jo krašto okupacija, pasižymėjusi okupaciniais kraštutinumais, yra problemos mazgas. Lietuvos Respublika labiausiai dėl Vilniaus nusigrėžė nuo Lenkijos, nuo lenkų kalbos,. Rinkdamasi demokratijos kelią atsisakė luomų. Kas norėjo išlikti bajoras, komplikavo savo situaciją. Bajorai, bajoraitės sutinkami Milošo poezijoje, labiau toje

dalyje, kuri atsigręžusi į Lietuvą. Eilėraštyje, susijusiame su Mickevičiaus balade „Tai myliu“: „Jos plaukai buvo tamsoki, bemaž kaštoniniai, / Kaip dažnai pasitaiko mūsų bajoraitėms“ („...który u nas częsty u szlachcianek“).

Jei jauna Lietuvos Respublika, augusi iš filologinių pamatų, nebūtų griežčiau žiūrėjusi į luomus ir lenkų kalbą, kalbinis lietuviškumas Lietuvoje nebūtų sustiprėjęs, lietuvių kalba nebūtų įsipilietinusi. Per trumpą nepriklausomybės laiką nebūtų buvę tiek padaryta. Nebūtų taip sustiprėjęs lietuviškumo prestižas, paskatinęs dalį dvarininkų, bajorų grįžti prie protėvių kalbos. Bet nemaža ir kaina – nuo Lietuvos respublikoniško lietuviškumo nusigręžė dalis lenkų kalba kalbančių, bajorais ir Abiejų Respublikų patriotais save laikančių lietuvių. Lietuva prarado dalį savo literatūros, parašytos, rašomos ir rašysimos lenkų kalba. Neaiškioj padėty atsidūrė ir Mickevičius, Vilniaus romantizmo kūrėjai, išjudinę senovės Lietuvos mitologiją. Reikėjo įrodinėti, kad Mickevičius nors šiek tiek mokėjo lietuviškai.

Milošas, gimęs 1911 metais (tais pat metais mirė Čiurlionis, pirmąjį eilėraščių rinkinį išleido Baltrušaitis), Lietuvos nepriklausomybę pasitiko septynerių metų. Lenkų kalba su savo artimaisiais ir draugais kalbantis berniukas, girdintis lietuvių kalbą ir ją suprantantis kasdieniu lygmeniu. Kalba, kuria kalbi ar nekalbi, bet ir kalbinė aplinka, žmonių ir vietų vardai. Kalbinė aplinka veikia sąmonę, joje įsigyvena, stiprinama gamtos, krašto jutimo. Kalbinė aplinka yra lyg fono kalba, nekalbi, nes kalbi kita kalba, bet galėtum pradėti kalbėti ir lietuviškai, jei tik atsirastų sąmonės postūmis, jei tik susiklostytų aplinkybės. Kalba yra arti, čia pat. Tokio postūmio Milošas nepatyrė, lietuvių kalba liko kaip kalbinė aplinka ir kaip fono kalba. Tačiau Milošo atmintyje lietuviškas kalbinis fonas išliko labai aktyvus kūrybinės vaizduotės šaltinis. Pirmiausia – kaip kalbinis kraštovaizdis. Jį sudaro vietovardžiai ir su jais susiję senieji bajorų giminių asmenvardžiai, kurių paieškomis Milošas Paryžiuje pradėjo *Isos slėnį*, į kuriuos leidosi kaip į savojo kultūrinio substrato gilumą. Romano rankraštyje upės pavadinimas *Isa* pasirodo iš karto, šalia nėra jokių kitų užbrauktų variantų – jau pasirinkta¹. Tačiau klajojimas po Lietuvos vardyną vyko anksčiau, prieš pradėdant rašyti nuoseklų tekstą. Fragmentiškuose pirminiuose juodraščiuose, taip pat 1953–1956 m., tai yra romano rašymo laiku, užrašų knygelėje matyti ištisa *Isos* bei kitų kūrinių vardų radimosi kūrybinė istorija, kelionė į atmintyje nugulusius, ir papildomai šaltiniuose ieškomus toponimikos klodus, kartu ir romano poetinės geografijos, įsivaizduojamo kraštovaizdžio braižymai. Užrašų knygelėje tais metais randasi ištisos Lietuvos vietovardžių ir bajoriškų asmenvardžių serijos, jų fiksavimas atrodo stichiškas, pinama atminties ir asociacijų gija, kelis kartojama įsiklausant, kai kada atskamba tik paskiri skiemenys, kai kada įsipina frazė. Užrašymo savitumas, kai tie patys vardai keliskart pakartojami, jų skambesio ritmas leidžia manyti, kad jie kartu ir tariami, bent jau sąmonėje. Kraštovaizdis vardijamas – lyg kuriant ar atkuriant pasaulį, ištisą kraštą (juk panašiai savo įsivaizduojamą valstybę *Isos slėnyje* braižo Tomas). Paskiruose juodraštinuose romano puslapiuose (nesunumeruotuose, bet pridėtuose prie pagrindinio rankraščio) pasirodo analogiškos vietovardžių, o kartu ir asmenvardžių sekos, būsimo *Isos slėnio* pasaulio inventorių. Pateiksime tris iš tokių serijų:

Jotajnie Lukjany Gudele Okajnie Pogury Szyknuny Szaty Kalnaberže Remigoła rzeka Joda Wimbor Medyngiany Ejdzinty Polepje Bukance Jaswojnie Dowbor Sk...[neįskaitoma] Ukriny rzeka Artra Pogiry Pogirai Pogiry Jodele Okainiai“
Miasteczko Retowo Palemon Palemonii kalnas Święta rzeka – wszędzie nazwa Ross miejscowość Narpissa rzeka Pissa Nar, Nur Jezioro Ortus²

¹ Czesław Miłosz, *Dolina Issy* (manuscript), Beinecke, Miłosz Papers, Box 94, Folder 1424, 3.

² „Jotainiai Lukėnai Gudeliai Okainiai Pagiriai Šinkūnai Šėta Kalnaberžė Ramygala upė Juoda Vimbarai Medingėnai Eidintai Paliepė Bukančiai Josvainiai Daubarai Sk...[neįskaitoma] Ukrainai upė Aitra Pagiriai Pogirai Pagiriai Juodeliai Okainiai“ „Miestelis Rietavas Palemonas Palemono kalnas Šventoji upė – visur pavadinimas Ross vietovė Narpisa upė Pisa Nar, Nur Ežeras Ortus“. Czesław Miłosz, Notebook Materjoty 1953–1956, Beinecke, Miłosz Papers, Box 128, Folder 2061.

Juody Juody Juoda Książd Monkiewicz Kimbar Jagmin Sumorok Lawaniec do Juoda Dawksza Burba Upitolokiai Dolina Juody Kupiel Bejnart La Vallée de L'Istra Genewa Bruxella Kęstojt Kiestowt Upitolok Bukont Upienik Bariat Blinstrub Jaugiel Szawlany Otrus Szytele Geneva Lucerna Szemet Jaugiel Dilbin Freitag Ginbut Gimbut Gineitai Schylele Ojragola Woydat Gineytai Golmin Eyragoła Surwiło Tondziagoła Poissie rzeka Sumejta „Ptak” La Valée de Veza Wiąż Węża Vieza Niewiaża Veza Wieża¹

Gali pasirodyti, kad šie užrašymai visiškai padriki, bet taip nėra. Juose iškyla keli pagrindiniai vaizduotei svarbūs centrai, toponimikos lizdai. Be abejonės, gausiausias Vidurio Lietuvos, Kėdainių krašto, Nevėžio pakrančių vietovardžių lizdas (čia jie neabejotinai užrašomi iš atminties) – Apytalaukis, Kalnaberžė, Gineitai, Šėta, Daubarai, Pagiriai, Okainiai, Josvainiai, Vimbarai, šiek tiek toliau – nuklystama į Jonavos, Ukmergės (Upninkai, Paliepė, Juodeliai) ar Panevėžio (Lėvens upė, Jotainiai) pusę arba judama linija, vedančia toliau nuo Nevėžio Žemaitijos link (Juodžiai, Tendžiogala). Upė Juoda, šio krašto upėvardis, kairysis Nevėžio intakas, Milošo prisimintas kaip artimiausias jo vaikystės upės atitikmuo, taip pat dėl svarbaus poetinio topo – Nevėžio vanduo tradiciškai apibūdinamas kaip juodas, tamsus. Šis pastovusis upės epitetas, ištartas Maironio eilėraštyje „Lietuva brangi“, iškyla ir *Isos slėnyje*, o dar anksčiau – Milošo jaunystės metais Vilniuje parašytame eilėraštyje „Dar vienas eilėraštis apie tėvynę“ (jame minimas „juodų vandenų Nevėžis“ – „Niewiaża o wodzie czarnej“). Netgi ištariama – „Dolina Juody“ („Juodos slėnis“), išbandant visą romano pavadinimo variantą su itin lietuvišku upės vardu. Kita pasirodanti galimybė – „Vėžos slėnis“ – užrašomas prancūziškai (La Valée de Veza), išbandomas lenkiškai (Węża, Wieża). Taigi buvo intensyviai ieškoma paties artimiausio Nevėžio vardo atitikmens – lenkiškai, o kartu ir prancūziškai tarčiai.

Antras vardų lizdas – Žemaitija. Jos kraštovaizdis ištis juntamas kaip artimas Nevėžio slėnio atitikmuo. Žemaitijoje pasirodo keli topografinę Milošo vaizduotę veikiančys traukos centrai – Palemono kalnas (Seredžius), dukart pakartota Ariogala, taigi Dubysos slėnis, Dubysos ir Nemuno santaka, kur pasak Lietuvos metraščių, apsigyvenęs legendinis Palemonas, ir kaip tik ši toje ištariama – Šventoji upė; Rietavo apylinkės ir upė Aitra, šalimais Medingėnai ir numanoma pro juos tekanti Minija; ir šiaurės Žemaitija, konkrečiai – Židikų miestelio apylinkės su Bukančiais, Ukriniais (nors upėvardis čia nepasirodo, bet šios vietovės taip netoli upės – Varduvos, Ukraičiai yra jos pakrantėje). Žemaitijos upių baseinai – Dubysa, Aitra, Minija, Varduva – Milošo vaizduotės žemėlapyje persikloja su Nevėžio, Juodos reljefais. Negalima nepastebėti dar vieno atitikimo. Žemaitiškame būsimojo Isos pasaulio vardyne pasirodo Šatrijos Raganos biografinės vietovės. Visų pirma jos gimtieji Medingėnai, bajorų Šiukštų, tai yra motinos giminės, dvaras, vaizduojamas apysakoje *Sename dvare* (Kalnėnai), o kartu Židikų apylinkės, Bukančiai, Ukraičiai, vėlyvoji rašytojos gyvenimo vieta, kur buvo parašytas šis kūrinys. Kaip paaiškinti tokias Milošo kraštovaizdinės vaizduotės trajektorijas? Kaip apysakos *Sename dvare* vietovės atsiranda pirminiuose *Isos slėnio* juodraščiuose? Į Šiukštų Medingėnus tikriausiai nuveda XVI a. gyvenusio bajoro Petro Šiukštos, Apytalaukio bažnyčios fundatoriaus, kurioje buvo krikštytas Milošas, atmintis. Apie Šiukštą Milošas rašo poemoje „Kur saulė teka ir kur leidžiasi“, cituoja 1587 m. Apytalaukio dvaro inventorių, kuriame tarp Šiukštos skrynelėje saugomų dokumentų minima ir pergamente surašyta Medingėnų privilegija. Bet kodėl vaizduotės trajektorija, pradėdant kurti *Isos slėnį*, prasitęsė iki Židikų, kur Šatrijos Ragana, bajorų Šiukštų palikuonė, kūrė *Sename dvare*; tais metais Šetenuose tebebuvo Česlovas ir vėliau jie tapo *Isos slėnio* veiksmo laiku? Apytalaukis, Šeteniai, Medingėnai, Židikai, XVI a. ir XX a. pradžia. Nepaaiškinami vietų ir laikų

¹ „Juodžiai Juodžiai Juoda Kunigas Monkevičius Kimbaras Jagminas Sumorokas Lėvuo iki Juodos Daukša Burba Upitolokiai Juodos slėnis Kupelis Beinartas La Vallée de L'Istra Ženeva Briuselis Kęstutis Kęstautas Apytalaukis Bukontas Upninkai Biretas Blinstrubas Jaugelis Šiaulėnai Otrus Šitelė Ženeva Liucerna Šemeta Jaugebs Dilbinas Freitagas Ginbutas Gimbutas Gineitai Šilalė Ariogala Vaidotas Gineitai Galminas Ariogala Survilas Tendžiogala Paisys upė Sumeita „Paukštis“ La Vallée de Veza Viaz Veza Vieza Nevėžis Veža Vieza.“ Czesław Miłosz, *Dolino Issy (manuscript)*, Beinecke, Miłosz Papers, Box 94, Folder 1424.

sutapimai, lyg kraštovaizdyje kartu su vinguojančiais upynais susilietų kūrybos sąmonės, lyg būtų viena iš kitos ieškojusios.

Ir trečiasis, gana netikėtas epicentras – Prūsija su upe Pisa, tekančia iš Vištyčio per Romintos girią iki Gumbinės (ten įteka į Romintos upę), su paupio vietove Narpisa, tikriausia šiam arealui priklausančiu ežero vardu Ortus ar Otrus, su atskambančiu vokiškos kilmės asmenvardžiu Freitag. Judant į šią pusę atsiranda taip pat ir Šilalė, Eidintai (Tauragės raj.). Mažiausiai atsiskleidęs punktyras, tačiau jis yra, – prie Nevėžio slėnio vaizduotėje priartėja ir Rominta, šventoji prūsų giria, jos upėvardis taip pat ataidi Isos pavadinimu.

Milošo vardijamas Lietuvos kraštovaizdis daugialypis. Nevienalytis jo vardų tarimas, užrašymas keliais variantais: lenkišku, senuoju lietuvišku ar tik pusiau sulietuvintu, tarsi bandant rekonstruoti lietuvišką skambesį (Upitolokiai ir Upitolok, Okainiai ir Okajnie, Pogirai ir Pogiry, Gineitai ir Gineytai). Tačiau kartojant skirtingus vardus tarsi išgirstami juos jungiantys skiemenys: Nar, Nur, Ross, Wiąž. Polifonijos sąskambiai. Iš šių vardų kartojimo ritmų, kontrapunktų kaip tik ir gimsta Isa, upėvardis sąskambis, Miłoszo išgirstas kaip Lietuvos, Žemaitijos ir Prūsijos, lietuviškų ir lenkiškų toponimų rezonansas. Paradoksalu: šis rezonansas plinta plačiau, Milošui jis atskamba ir iš toliau, iš Vakarų Europos kraštovaizdžio. 1952 m. Milošas, prisimindamas jaunystės keliones su Vilniaus Klajūnų klubu, plaukė baidare Pietvakarių Prancūzijos upe L'Isle, keliavo jos slėniu (Valée de L'Isle), archyve yra išlikusi jo, irkluojančio baidarę, nuotrauka. Iš pirmo žvilgsnio atrodo nesuprantama, kodėl Milošo lietuviškų vardų serijose kaip asociacija pasirodo jo paties pabraukta, dukart pakartota Ženeva, šalia – Liucerna, Briuselis. Vaizduotės asociacijose iškyla Šveicarijos, galbūt ir Belgijos kraštovaizdis. Matyt, atsiminti ir Šveicarijos ežerai, upės, pirmąkart pamatyti dar jaunystės kelionių metu, ir jų vaizdai atitikimo taku vedė prie savojo vaikystės slėnio, prie Lietuvos upės. Bet juk panašiai prieš pusantro šimtmečio iš Šveicarijos Lietuva ir jos upė jau buvo regėta. 1904 m. Maironio eilėraštis „Vakaras (Ant ežero Keturių Kantonų)“: Liucerna, skautūs ežero vandenys, vaikystės atsiminimai, brėškę ir švitę „anapus ribos“, ir – riedant ašarai – upė: „Ten, kur Dubysa mėlyna juosta / Banguoja plati!..“ Susitinkantys Maironio ir Milošo žvilgsniai iš Šveicarijos į Lietuvą, į Dubysą ir Isą, dar sykį kuria fenomenalų poetinės vaizduotės rezonansą. Ir vėl visai šalia – Šatrijos Ragana, šveicariškieji jos kūrybos kraštovaizdžiai („Mėlynoji mergelė“). Milošo Isa pasirodo kaip Lietuvos kraštovaizdžio palimpsestas ilgo poetinio kontrapunkto skiemuo.

Kaip tada su kultūros dalininkyste, kaip su Lietuvos dvasios dalyvavimu Milošo kūryboje? Jau praėjęs laikas kaimyninėms, daugybe istorinių ir likiminių santykių susaistytoms tautoms žymiuosius vardus griežtai dalytis, juolab mažesnei tautai ką nors atsiimti. Galime turėti tiek, kiek pasiimame versdami, interpretuodami, tirdami. Didieji kūrėjai yra atviri. Milošo atvirumas itin stiprus – jis yra atsigręžęs į Lietuvą, į simboliškai suvokiamą Upę. Bet jo kūrybos ir likimo suvokimui reikia konkrečiau analizuoti ir adekvačiau suvokti bendruosius kontekstus ir nesulaikomai kintančias jų interpretacines galimybes.

TIKROVĖS VARDŲ IEŠKOJIMAS: VILNIUS

Tomui Venclovai („Vilnius kaip dvasinio gyvenimo forma“) Milošas rašė, kad paklaustas vieno draugų, kodėl taip atkakliai grįžtąs atmintyje į Vilnių, į Lietuvą, kas matyti eilėraščiuose ir prozos raštuose, atsakė, kad „čia veikia ieškojimas tikrovės, nušvarintos laiko tėkmės, kaip ir Prousto [...]“¹

¹ Tomas Venclova, *Vilties formos. Eseistika ir publicistika*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1991, 171.

Laiko problema, neatskiriama nuo vietos, kur laikas prasideda, darosi juntamas, suvokiamas, atsimenamas, duoda grįžimo kryptį ir formą. Laiko ir vietos (erdvės) vienyje laikas pulsuoja lyg kokia pirminė savaiminė energija, sukaupianti sąmonės galias ir jas vėl išskleidžianti, nyks slopstanti, atsigaivinanti, pasipildanti grįžimais atsiminimais. Grįžimai yra ir vietų, į kurias grįžtama, gaivinimo, kėlimo, kartais netgi prikėlimo, būdai. Vietos neatskiriamos nuo žmonių; kartais jie tik tyliai būna gyvena, o kartais įsirėžia į laiką aštriu, neapeinamu kampu. Nuošalios Lietuvos vietos, pelkės su karvių kanopų žymėmis, yra ir vietos, kuriose vyksta tos pačios žmogaus dramos, ta pati kova tarp gėrio ir blogio, atskira vieta didžiulės žemės vienalaikiškume. Atskira vieta, leidžianti labiau, aiškiau matyti pasaulį. Pajusti visuotinybę, pulsuojančią atskirumu.

Kiekviena tauta, kiekviena kalba ir kiekvienas žmogus pasiima tiek, kiek pajėgia iš kultūros kilmingųjų, iš nepriklausomųjų ir bent iš dalies visada priklausomųjų, nes žmogus, kaip ištarta *Pavergtame prote*, yra veikiamas istorinių duotybių¹. Didelės ir mažos tautos turi skirtingas galimybes. Bet mažos šalys iš savo vietų ir laikų išskylančius gali veikti labiau sukonzentruota energija, tarsi ryškesniais atitikimais. Milošo žodžiai, ištarti Nobelio premijos gavimo proga 1980 m. gruodžio 10 dieną („Gera gimti mažame krašte, kur gamta yra žmogiška, lygiavertė žmogui, kur per šimtmečius tarpusavyje sugyveno įvairios kalbos ir įvairios religijos. Kalbu apie Lietuvą, mitų ir poezijos žemę“) lieka mums ne mažiau reikšmingi negu Mickevičiaus *Pono Tado* pradžia: „Litwo! Ojczyzno moja!“ Abiem atvejais ištarta tarsi į nesamybę, tokio oficialaus vardo nebuvo (nebebuvo), bet šalis niekur nebuvo dingusi. Ištarta į Nežinomą, kaip mąstė apie Kudirką Kavolis. Įžymių poetų ištartys Lietuvai lenkų kalba (pradedant Daukša XVI a.) gaivino Lietuvą, kėlė jos kultūros skliautą – iki LDK tradicijos, iki valstybės, iki Žalgirio. Iki Vilniaus baroko, iki šio miesto kuriančios dvasios suverenumo. Stiprūs, autoritetingi balsai; jie ir šiandien turi sergėti nuo siauro, provincialaus nacionalizmo.

Milošo mintis, kad Lietuvos gamta yra žmogiška, lygiavertė žmogui, yra unikali, iki šiol neapmąstyta; greičiausiai turimas galvoj tas pats ramumas – romumas, jaukumas, kurį jautė ir apie kurį rašė Baranauskas, Biliūnas, kiti lietuvių kultūros klasikai. Jei pasitraukia šis ramus buvimas, artumas, paprasti daiktai ir paprasti žmogaus rūpesčiai, prasideda nesulaikoma būties erozija. Milošas yra atkakliai tvirtinęs artimos, patiriamos žmogaus būties pylimus. Artimą žiūrėjimą į žmones, medžius, paukščius, daiktus. Šios artumos pojūtis per amžius smelkė ir senlietuvių gimines, nuo XVI a. pradėjusias kalbėti lenkų kalba. Turime grįžti prie Lietuvoje ypatingą prasmę įgijusio lenkų kalbos žodžio „tutaj“, reiškiančio „čia“, prie tutejszy, virtusio tuteišiu, reiškiančiu lyg „bevardę“ tautinę tapatybę ir specifinį kalbos būdą. Milošas, kilęs iš etninės Lietuvos, iš istorinės Žemaitijos, šitam kalbinės ir tautinės savasties santykiui suteikia visai savitą atspalvį.

Labiausiai šis „čionykščio“, „vietos žmogaus“ tapatybės įvardijimas susijęs su Vilniumi, Vilniaus kraštu. Miestas, kuriame aukščiausi simboliniai, mitiniai sostinės lygmenys gali derėti su paprastu, artimu įsibuvimu. Senieji miestai, katedros, šventovės, universitetai yra ir asmeniškų kūrybinės žmogaus geografijos ženklai. Milošo svarbioji poetinė geografija jungia Upę ir Miestą. Tai simboliniai, simbolinių prasmų apvalkalai, gaubiantys Vilnių ir Nevėžį. Milošo Vilnius – atskira tema; apvaikščiojimo, konkrečių vietų, susijusių su svarbia asmenine patirtimi. Su centru – universitetu, Šv. Jonų bažnyčia, su teatrais, parodomis, su kūrybine grupe *Žagary*, kurios įtaką patyrė ir iš Vilniaus krašto kilęs Albinas Žukauskas, paraleliai veike jauni žydų literatai (grupė *Jung Vilne*). Milošiškam Vilniaus centrui gali būti priskirta ir Žygimanto Augusto gimnazija, ir istorinis Tauro bendrabutis, kuriame gyveno studijuodamas. Milošas išvyks į Lenkiją, pasikeitus aplinkybėms, Taure tuose pačiuose kambariuose įsikurs iš Kauno persikėlę būsimoji žemininkai – Nyka-Niliūnas, Mačernis.

Pirminės svarbiųjų, šventųjų miestų (toks Lietuvai – ir pagal Oskarą Milašį – buvo Vilnius)

¹ Czesław Miłosz, *Pavergtas protas*, 46.

struktūros yra susijusios su senaisiais kultūriniais ritmais ir archetipais. Čiurlionio vaizdiniuose Vilnius – metafizinis miestas („Vyčio preliudas“, 1909). Miestas, kurį sąmonė trokšta ne tik pažinti, bet ir patirti. Čiurlionienės-Kymantaitės liudijimas: „Paskutinis vakaras – nusprendėm sulaukti aušros ant Gedimino kalno. Vilnius vasaros naktį, Vilnius, auštant stebėtas nuo Gedimino kalno! Tai buvo lyg jam sukurta. Ne veltui MKČ paveiksluose taip pat daug fantastinių miestų. Ir Vilnius tą naktį buvo lyg gražiausia pasaka. Grįždamiėjome pro Šv. Kotrynos bažnyčią. Bažnyčia auštančios dienos rūkuose skleidė nepaprastą žavesį“ („Iš atsiminimų apie M. K. Čiurlionį“). Užtektų fantastinių, archetipinių Čiurlionio miesto vaizdinių, kad būtų paliudyta ir gili, savaiminga miesto jausena lietuvių kultūroje. Vilnius tuos vaizdinius centruoja – lietuvių kalba nuo Stanevičiaus iki Maironio, kaip ir Čiurlionio regėjusio Vilnių prieš aušrą: „Antai pažvelki! Tai Vilnius rūmais / Dunkso tarp kalnų plačiai!“ („Vilnius“). XX a. Vilniaus tema poezijoje išsišakoja – ir istorinės didybės, ir prarasties, skriaudos motyvais.

Milošo poezijos vienas iš centrų – „Miestas be vardo“ („Miasto bez imienia“, 1969; į lietuvių kalbą vertė Almis Grybauskas). Kokia puikia muzikine forma pirmasis posmas, dainuojamas Reginos Maciūtės, yra skambėjęs Onutės Narbutaitės oratorijoje *Skiautinys mano miestui* (*Centones meae urbi*), tapusiam žymios lietuvių kompozitorės, Vilniaus senamiesčio augintinės, atpažinimo ženklu:

Kas pašlovins šį bevardį miestą,
kai vieni jau mirę, kiti auksą plauna
arba prekiauja ginklais tolimose žemėse?

Milošas yra jautriai veikęs šios kompozitorės sąmonę. Jo eilutę „Niekad tavęs, mieste, negalėjau palikti“ Audronė Žiūraitytė pasirinko svarstymų apie nacionalinius Onutės Narbutaitės kūrybos aspektus epigrafu¹. Iš Narbutaitės rankraščio autorė citavo svarbias mintis, pasakytas Vygriuose (Lenkija, 1997) vykusiame Lietuvos ir Lenkijos intelektualų susitikime: „Mano karta yra paskutinė, kuri dar galėjo prisiliesti prie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės mentaliteto likučių per savo senelius. Ne vienam jų lenkų kalba buvo namų ir vaikystės kalba, ir tarp to fakto ir jų lietuviškos tapatybės (apsisprendimo) nebuvo jokio prieštaravimo. Deja, dėl tarpukario istorijos išprovokuoto nepakantumo lenkiškumui pasidarė taip, kad daugeliui mano bendraamžių ta lietuviškumo-lenkiškumo (ir apskritai lietuviško-nelietuviško) sampyna yra sunkiai suvokiama, ir man visada buvo dėl to skaudu.“² Milošas Narbutaitei yra bene vienintelis poetas, kuris miestą paverčia Miestu. „Anot autorės, Milošo poemos „Miestas be vardo“ įkvėpti ir kai kurie grynai instrumentiniai oratorijos epizodai: fleitos solo pirmoje dalyje („Šviesa universali ir nuolatos besikeičianti. Nes myliu šviesą, galbūt tiktai šviesą“), liaudiškų švilpynių orkestras „Lukiškių pavasario padaloje“ („Ne Teismo kermošius prie upės, švilpukai, gaidžiukai ir širdys cukruotos“).“³ Taip prasitęsia kultūros branduoliai, vis iš naujo išsprogdinami kūrybos energijos. Narbutaitės *Skiautinys mano miestui* yra gal pats kūrybingiausias Milošo perprasminimas – lyg muzikos intencijos, slypinčios kalboje apie Miestą, pagavimas.

Ir Milošui svarbi kuriančios dvasios galia, pajusta ir fiziškai, ir metafiziškai, apimanti Vilniaus likimą. „Vilniaus dangus, jo debesys, jo architektūra apipavidalins daugelį žmogiškojo proto kūrinių, kadangi, nepaisant mano mėginimų kai ką paaiškinti, reikia pripažinti, jog viską kuria pati šio miesto dvasia.“⁴ Kai pripažįstama dvasia, kūrybinga ir kurianti, daug kas ima atrodyti kitaip. Šnekta, netgi kalba negali

¹ Audronė Žiūraitytė, *Skiautinys mano miestui*, Monografija apie Onutės Narbutaitės kūrybą, Vilnius: Lietuvos muzikos ir teatro akademija, 2006, 73.

² *Ibid.*, 74.

³ *Ibid.*, 75.

⁴ Czesław Miłosz, *Tėvynės ieškojimas*, 287.

užgožti visuminės genetinės atminties, leidžia jai iškilti, pasirodyti, išsireikšti kitais pavidalais, istoriniais, gamtiniais, daiktiniais. Istorija – didžiulė tuštuma, kuri be pertraukos užpildinėjama ideologijų, vaizduočių, archyvuose glūdinčių nevienareikšmių faktų.

* * *

Dar karo metais parašytame esė apie miestą Honoré de Balzaco romanuose Milošas prabyla apie savitą miesto mitologijos pojūtį, kurį patiria ir modernus žmogus. Tai nesąmoningas tikėjimas, kad mieste po kasdienybės paviršiumi, po išoriniu dienos šviesoje regimu architektūriniu pavidalu glūdi paslaptingas, nepasiekiamas centras, kuriame intensyviai vyksta nematomas gyvenimas, kur egzistuoja, anot Milošo, „miesto absoliutas“. Jame toliau gyvuoja tai, kas dingsta tikrovėje, ypač žmonės, bevardžiai ir bebalsiai mirusieji; trauką klaidžioti po miestą Milošas savitai apibūdina ir kaip šito slapto pomirtinio miesto pėdsakų ieškojimą. Šis miesto centras pavadinamas iš Mickevičiaus *Pono Tado* girios apraše perimta sąvoka *matecznik* – įščios, girios branduolys, gūžtelynas, gyvybės archetipų centras, ir kartu vieta, kur iškeliauja mirusieji. „Tas miesto gūžtelynas randasi suvešėjus įsivaizdavimams apie žmones, kurie dingsta iš matymo lauko, apie jų gėrybes, kovas, pasisėkimus ir nelaimes. Panašiai medžiotojai, niekad negalėdami aptikti žvėrių, mirusių natūralia mirtimi, kaulų, sukuria legendą apie jų kapavietę, paslėptą girios širdyje, kur iškeliauja liūtai, drambliai ir lokiai, pajutę artėjančią pabaigą. [...] Didžiulė dingusių, nežinomųjų bendrija, o tokia yra miestas, pagal tą pačią taisyklę įgyja fantastiškus kontūrus.“¹ Taigi bet kuris ilgos praeities miestas kaip ir giria turi savo mitinę širdį – tai dingęs, nesamas pasaulis ir kartu pilnas, absoliutus tikrovės formų rezervuaras. Ši erdvė yra tarpinė tarp mirties, bevardės nebūties ir naujų gyvybės pavidalų, atsirandančių iš paslaptingo mitinio centro, kuris gali būti suvokiamas ir kaip kapinės, ir kaip įščios. Paslaptingoji, mitinė gyvybė yra gyvenimas mirtyje, kitoks gyvenimas.

Tai kad mitopoetinėje vaizduotėje miesto erdvė yra esmingai susijusi su mirties-gyvybės virsmu, savo tyrimuose yra atskleidęs Vladimiras Toporovas. Anot jo, miestas mitiniame pasaulėvaizdyje yra suvokiamas kaip vieta, kurioje veikia kosmologinių mainų tarpininkavimo, perėjimo iš vienos sferos į kitą, gimimo iš mirties logika, tad čia dažnai būna ypač stipriai išreikšta moteriškųjų prokreacijos galių, žemės įščių, dieviškųjų jungtusių vietos simbolika (dangiškoji Jeruzalė-Mesijo sužadėtinė). Toporovas itin atidžiai analizavo miesto-motinos archetipą ir kartu aiškino jį kaip ritualinę vietą, kurioje vyksta mirties, aukos misterinė transformacija į naują gyvybės formą („miestas organizuojamas [...] kaip ritualinis centras, kaip šventykla, aukojimo vieta, altorius“; „pats altorius neretai yra įsivaizduojamas kaip prokreacijos vieta, kurioje gimstama, įgyjama [...] gausa, turtai, įpėdinystė“²). Vilniaus mitologijos kompleksas, pagal žymiąją Toporovo rekonstrukciją, taip pat leidžia teigti, kad pagrindinis šio miesto mitinis naratyvas buvo susijęs su mirties-gyvybės virsmo siužetu, kad jis išreiškė „gyvenimo idėją tuo dramatišku momentu, kai žemiškasis gyvenimas per mirties misteriją pereina į amžinąjį gyvenimą“, dinamišką kismą, gyvenimo galių perėjimą iš vienos zonos į kitą; anot Toporovo, archajiškosios miesto mitologijos požiūriu Vilniaus erdvė susijusi su vartų į pomirtinį gyvenimą simbolika³.

Viena pagrindinių Milošo poemos „Miestas be vardo“ linijų – ryšio su dingusiu miestu ieškojimas, į nebūtį panirusios tikrovės kalbinimas, ieškant vardo jai pašaukti ir kartu su ja atsisveikinti. „Miestas

¹ Czesław Miłosz, „Legenda miasta-potwora“, in: Idem, *Legendy nowoczesności*, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2009, 46.

² Władimir Toporów, „Tekst miasta-dziewicy i miasta-nierzadnicy“. in: Idem, *Miasto i mit*, Gdansk: slowo/obraz terytoria, 2000, 42–43.

³ Vladimir Toporov, „Vilnius Wilna, Вильна: miestas ir mitas“, in: Idem, *Baltų mitologijos ir ritualo tyrimai*, Vilnius: Aidai, 2000, 82.

be vardo“ pasirodo kaip Milošo minėtas mitinis centras, širdis, *matecznik*, kur vienu metu egzistuoja daugybė praeities klodų, detalių, balsų – kitaip tariant, praeities absoliutas. Jau pirmasis eilėraštis prasideda nuo būtinybės atlikti šiam dingusio miesto pasauliui skirtą ritualą, kurio begali imtis tik paskutinis palikuonis, paskutinis poetas:

Koks dabar trimitas, susuktas iš tošies,
Paneriuose kels nesančiųjų atmintį,
Pėdsekių ir Valkatų, paleistos ložės brolių?

Paliudyti reikia ir mirusiųjų atmintį, ir – paradoksalu – visą slaptąją dvasinę miesto tikrovę: ritualinis ragas Paneriuose vienu metu turi nuskambėti ir toje vietoje holokausto metais nužudytų žydų, ir slaptų draugijų, masonų ložių, Vilniaus dvasinio pagrindžio, jo buvusios slaptos gyvybės atminimui. Kaip ši atmintis, jos liudijimas galimas, kokiu balsu ir vardu kreiptis į daugiaklodį dingusį miestą? Šita numanomą klausimą lydi, atrodytų, keistas vaizdinys: dykumoje, mirtinoje tyloje prasideda pavasaris – sausame pilkame krūmokšnyje dūzgia laukinės bitės, radusios jame tarsi iš pačios nebūties išsiskleidusį žiedą („Pavasari dykumoj [...] krūmokšniuose išgirdau laukinių bičių dūzgenimą“). Bičių dūzgimas dykumoje, kur jokio augalo, jokio užsimezgančio žiedo negalėtų būti, yra pirmoji simbolinė užuomina, kad mirties pasaulyje gali glūdėti slaptas, net neįtikimas gyvybės daigas. Kaip tik šitas dykame kraštovaizdyje pasirodančių bičių vaizdas, turintis mitologinių konotacijų (žinomas bičių ryšys su antikiniu Persefonės, sugrįžimo iš mirties pasaulio, siužetu, svarbiu graikų misterijose), staiga prikelia miesto tikrovės atmintį – toliau vienas po kito tekste ima jungtis istorinio Vilniaus vaizdai ir jusliškai atsimenamos tikrovės detalės.

Kaip ir daugelis Milošo poetinių kūrinų, „Miestas be vardo“ yra itin polifoniškas tekstas, jame vienas kitą keičia skirtingi balsai, perspektyvos. Antrajame eilėraštyje vėl pasirodo neprieinamo, amžinai sustingusio mirusiųjų pasaulio motyvas – subjektas tiesiog sako esąs Mirties slėnyje:

Mirties slėny galvojau apie plaukų susegimo būdą.
Apie ranką, sukiojusią reflektorius per studentų balių,
mieste, iš kurio joks balsas jau nebepasiekia.

Nebūties teritorija, mirusių formų kaip negyvų uolų kapinynas – štai kas yra Vilniaus atmintis po karo, masinių žudynių ir trėmimų katastrofos. Miestas kaip praeities kapinynas poemų nuolat siejamas su dykumos kraštovaizdžiu – turima omenyje konkreiti Kalifornijos dykuma, Mirties slėnis (Death Valley), labai druskingas išdžiūvusio priešistorinio ežero dugnas. Šis nebylių uolynų ir druskos pasaulis įkūniją visišką mirties negatyvumą, gyvybės virsmą į niekį: „Ginkis, ginkis, kartoja kraujo pulsavimas / Iš uolos vientisos išminties nesulauksi.“ Ir staiga šį mirties slėnio – išdžiūvusio ežero kraštovaizdį keičia visiškai priešingas vaizdas – nuo Vilniaus Žaliųjų ežerų einanti dionisiška, vitališka eiseną, kurios priešakyje – miręs prie Bosforo Mickevičius su mylimąja. Mirusysis vadovauja amžinai gyvybės ir meilės galią šlovinančiai eisenai, kurioje vėl jungiasi skirtingos dingusio miesto kartos – filomatai ir klajūnai, XIX a. pradžios ir XX a. jauni Vilniaus universiteto poetai. Totalios mirties slėnyje stebuklingai šokanti, prisikelianti gyvybė, poezijos įkvėpimo pertekėjimas iš vieno dingusio laiko į kitą – štai tas „gyvybės mirtyje“ paradoksas, kurį kurį atskleidžia poemose vienas ant kito besiklojantys, polifoniški Vilniaus atminties balsai.

Poemos tekstas kuriamas kaip daugybė įėjimų į dingusią tikrovę, įsiklausymų į jos skirtingus balsus, kaip jų kontrapunktas – čia kalba ir likimiški balsai iš XVIII (J. Bakos poetinė stilizacija), XIX ar XX amžiaus, ir kartu girdisi amžinos miesto gyvybės, jo širdies tvinksniai. Kone sensualistiškai

patiriamas jėjimas į dingusią miesto praeitį, mirusiųjų pasaulį, kuris toliau tebėra gyvas: jie susirenka ne Paskutiniojo teismo dieną, bet į amžinai tebevykstantį miesto kermošių („Ne Teismo diena, o kermošius prie upės“). Įspūdingas šeštasis poemos fragmentas apie jėjimą į patį slaptąjį miesto centrą – amžinai besirenkančią Uoliojo lietuvio ložę, kurią sudaro praėjusiame šimtmetyje gyvenusios figūros („Kai, maudamasis pirštines, pamaniau čion atėjęs pirmas, / Pamačiau, – visų akys į mane jau atkreiptos“). Ir kartu kalbančią su dingusiu miestu sąmonę nuolat seka šešėlis, priešingų reikšmių punktyras – nebūties, totalios mirties, absoliutaus praradimo jausmas, kai atminties ritualas ar tariamas kalbėjimasis su mirusiais tampa tik malda į Nieką tikrovės dykumoje: „Nesantis aštrus aitrus sūrus deginantis. / Toks yra Nekonsistencijos šventimas.“ Toje dykumoje ir pats Vilniaus vardas pasirodo mirusia forma, kaip mirusios, nieko nebepranešančios kalbos, užmirštos genties žodis: „Kaip rudi ir žydri grūdėliai, verti Tuzigoot, varinėje / dykroj prieš septynetą amžių.“ Tuzigoot apačių kalba reiškia „kreivas vanduo“, kitaip tariant – Vilnius. Jaunystės miestas sulyginamas su niekam nebežinomos kultūros, išnykusios prieš septynis šimtus metų, gyvenvieta, kurios griuvėsiai išlikę dabartinėje Arizonoje. Vilnius-Tuzigoot yra iš tiesų absoliučiai miręs, niekaip nebeatsiliepiantis miestas – antkapis be įrašo, lygi uola. Be jokių jėjimų į slaptąją tradicijos, dingusios bendruomenės ložę.

Iš tiesų įspūdinga, kad paskutinis poemos eilėraštis vis dėlto yra amžinos mirusio miesto gyvybės, jo prisikeliančios dvasios liudijimas. Net ir laikant save paskutiniu, kuris gali atlikti perėjimo į mirusiųjų miestą ritualą, šitas ritualas atliekamas, peržengiamos mitologinės „mus skiriančios upės“. Miestas galiausiai pamatomas ne kaip kapinyno reliktas, bet kaip „tyras užmiršto! genties vestuvinis antkaklis“. Naujų jungtvių su mirusia, bet vėl – nors vieno poeto atmintyje – galinčia prisikelti tikrove simbolis. Neabejotinai dvyliktoje poemos dalyje įžengiama į tą mitinį miesto centrą, slaptąją širdį, išsaugotų tradicijos archetipų *matecznik*, apie kurį Milošas yra rašęs karo metais: ten vienu metu toliau tveria tai, kas išorinėje tikrovėje yra visiškai dingę, nebesama, netgi menkiausios detalės („Štai priešais mane, užbaigtas, su visais dūmeliais iš kaminų, nė aido nestinga...“), visiškai užmirštos, niekam neberekšmingos miesto personos, visi istoriniai laikai („Nebėra čia anksčiau nei vėliau, visi dienos ir metų laikai / trunka vienu metu“), slapčiausios asmeninės nuodėmės ir didžiausias gyvenimo grožis. Tas amžinas pomirtinis miestas yra absoliutus – ir lenkiškas, ir lietuviškas, ir žydiškas, su grįžtančia iš lietuviškų miščių Šv. Mikalojaus bažnyčioje Römerių tarnaitė, su žymiąja Vokiečių gatvės pardavėja Sara Klok ir žydų bibliofilo Matatijo Strašūno knygomis. Galiausiai ten, daugiabalsėje miesto tradicijoje ir sau randama vieta pomirtiniam poetiniam gyvenimui: „Kaip Jonas Ažuoliaragis Strašūno antikvariate esu paguldytas / tarp čionykščio vardo ir vardo.“ Absoliutus Strašūno antikvariatas – miesto, išsaugosiančio visą praeitį naujų kūrybos formų pradžiai, mitas. Simbolinis kalbančiojo įsikūnijimas – Jonas Ažuoliaragis, Lietuvos XIX a. poeto Vladislovo Sirokoslės poemos veikėjas, mirusiųjų tarpininkas, galėjęs sapne išgirstą jų valią perduoti gyviesiems, įgyvendinti ją šiapus. Poemos kalbantis tampa mitinio ritualo persona, priklausančia amžinai miesto tikrovei, ją reginčia ir liudijančia. Mįslinga, testamentiška skambanti ištarmė, kurią sunku tiksliai perteikti poetiniame vertime: „położony / tam jestem na zawsze między swojskie imię i imię“. Mano vieta amžiams bus tarp savo, artimo vardo ir vardo. Būsimas vardas po manęs jau skambės kitaip, bet priklausys tai pačiai linijai, tradicijai, priglus šalia manęs absoliučiam miesto vardyne. Visada būsiu „tarp“. Vilniaus poetinį kanoną pratęs vardas kita kalba.

Kaip matyti iš poemos „Miestas be vardo“ rankraščių, saugomų Jeilio universiteto Beinecke bibliotekoje, paskutinės kūrinio eilutės – „Standžioje šviesoje judinu lūpas, beveik pradžiugdamas, kad nebesusideda geidžiamas žodis“ – turėjo daug variantų. Ypač – paskutinioji frazė „geidžiamas žodis“ („żądane słowo“), kurios Milošas, regisi, įtemptai ir ilgai ieškojo. Tai visa variantų serija, bandant

surasti tinkamą epitetą žodžiui, tariamam dingusios tikrovės akivaizdoje, ją šaukiančiam: gedulingas, kankinantis, ramus, žavintis, atpirktas, prasmingas, nereikalingas, švelnus, atsisveikinimo, joks žodis (žalobne, męczaće, pogodne, powabne, odkupione, znaczące, sensowne, zbyteczne, pożegnalne, łagodne, żegnalne, żadne słowo¹.) Tačiau paskutiniuaju savo polifoninės poemos akordu Milošas pasirinko ne atsisveikinimo su Vilniumi, ne gedulo, ne kančios, ne jokį, o būtent geidžiamą žodį. Ne prarastosios tikrovės gedėjimą, o jos grįžimo ir vardo atgimimo geismą. Šį geismą lydi Milošo tikėjimas poezijos žodžio mitine galia – ne tik atsisveikinti ir atminti, bet ir prikelti mirusią tikrovę bei jos vardus naujam gyvenimui.

Dingusio Vilniaus vardo ieškojimą, pakylantį iki misterinių atverčių, lietuvių kalba galbūt labiausiai pratęsė Daunys savo poetinės prozos knygoje *Vilnius. Vardas ir žodis* (1993). Narbutaitės oratorija *Centones meae urbi* simboliškai baigiasi Daunio žodžiais: „Kai manęs klausia, ar tu tiki, kad šiame mieste glūdi gyvybės paslaptis? – atsakau: aš esu jos dalyvis.“ Po šių žodžių pasigirsta Miesto varpų gaudesys.

Viktorija Daujotytė, Mindaugas Kvietkauskas, *Lietuviškieji Česlovo Milošo kontekstai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2011, p. 75–79, 88–90, 91–94, 102–111, 124–136, 145–150, 191–197, 207–216.

---

¹ Czesław Miłosz *Miasto bez imienia. Draft*, Beinecke, GEN MSS 661, Box 83, Folder 1110.